

Vochud kawhimgale

A stylized handwritten signature in black ink, consisting of several loops and a long tail that extends downwards and to the right.

29.05.2006

TARTU ÜLIKOOL
Filosoofiateaduskond
Ajaloosakond
Eesti ajaloo õppetool

MAIVE MÜRK

**SOTSIAALSED JA MAJANDUSLIKUD OLUD 19.
SAJANDI LÕPUL – 20. SAJANDI ALGUL. RÕUGE
MÕIS 1868-1906**

Bakalaureusetöö

Juhendaja: prof Tiit Rosenberg

TARTU 2006

SISUKORD

SISSEJUHATUS	3
1. VON SAMSONITE AADLISUGUVÕSA.....	9
1.1. Samsonid Liivimaal	9
1.2. Samsonid Rõuge mõisnikena.....	12
2. ÜLEVAADE RÕUGE MÕISAST 19. SAJANDI LÕPUL JA 20. SAJANDI ALGUL .	17
2.1. Piirkondlik ja ajalooline taust: Rõuge kui kihelkonna süda	17
2.2. Rõuge mõisa suurus ja mõisakompleks	22
3. MÕISAMAJANDUS.....	26
3.1. Üldjooni 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse mõisamajandusest	26
3.2. Majandusharud.....	34
3.2.1. Põllumajandus ja loomakasvatus	34
3.2.2. Tööstuslikud ettevõtted.....	37
3.2.3. Metsa- ja aiamaajandus	41
3.3. Tööjõud mõisas.....	44
3.4. Mõisa väärtus ja eelarve	48
4. MÕIS <i>versus</i> TALURAHVAS	51
4.1. Heterogeenne maaühiskond.....	51
4.2. Kokkupuuted argipäeva tasandil.....	54
4.2.1. Talude päriseksmüümine	54
4.2.2. Mõis kui tööandja	59
4.2.3. Kohalik omavalitsus	60
4.3. Rahvusküsimus Rõuges	62
4.3.1. Tants patronaadiõiguse ümber	62
4.3.2. 1905. aasta	67
KOKKUVÕTE	70
SUMMARY.....	75
ALLIKAD JA KIRJANDUS.....	79
LISAD.....	84

SISSEJUHATUS

Sõnal „mõis” on mitu tähendust. Tavainimene, sageli ka professionaalne ajaloolane, seostab seda eelkõige luksusliku hoone elik hoonetekompleksiga, mis oli kunagi sakste elupaigaks. Samas oli mõis omanäoline majandus-, poliitilis-halduslik, asustus- ning kultuurikeskus, mis mõjutas kogu ümbruskonna elu. Nii näiteks oli Rõuge mõis sajandeid kogu kihelkonna keskuseks. Käesoleva töö eesmärgiks ongi vaadelda Rõuge mõisat selle erinevates tähendustes ja näidata mõisa rolli omaaegses maaühiskonnas. Ehkki uurimustöö paigutub oma eesmärkidelt ja sisult lokaalajaloo valdkonda, käsitletakse Rõuget ajastu kontekstis, et ühtlasi hinnata senise mõisaajaloo põhiseisukohtade paikapidavust.

Bakalaureusetöö ajaliseks raamistuseks on Oskar v. Samsoni mõisnikuks olemise aastad 1868-1906. Valiku selle ajavahemiku kasuks otsustas lõplikult fakt, et Eesti Ajalooarhiivis talletatavas Rõuge mõisa fondis on antud periood kõige paremini allikatega kaetud. Nende võrdlemisel hilisemate ja varasemate allikatega selgus, et tegemist oli ühtlasi Rõuge mõisamajanduse hiilgeajaga. Pealegi võib 19. sajandi teist poolt ja 20. sajandi algust lugeda omaette perioodiks kogu Eesti ajaloo kontekstis, kuna just sellal leidsid aset põhjanevad muutused kõigis eluvaldkondades: nii majanduses, poliitikas, kui ka sotsiaal- ja kultuurielus.

Bakalaureusetöö jaguneb neljaks peatükiks. Neist esimeses antakse ülevaade Samsonite suguvõsast Liivimaal, kusjuures erilist tähelepanu pälvib selle Rõuge haru. Teises peatükis heidetakse pilk Rõuge mõisa piirkondlikule ja ajaloolisele taustale. Muuhulgas kirjeldatakse Rõuget kihelkonna keskusena ning mõisakompleksi. Kolmas peatükk keskendub mõisamajandusele. Vaatluse alla tulevad mõisas viljeldud majandusharud, töösuhted ning eelarve. Viimases peatükis püütakse erinevate allikate najal anda ülevaade mõisa- ja talurahva argikontaktide ja omavaheliste suhete kohta. Just selles seoses on tavakäibes mitmed müüdid (nt müüt pimedast orjaajast, esimese öö õigusest, kõrgist ja luksuses nautlevast saksast), mis on käibebe toodud peaaesjalikult 19. sajandil rahvusliku ärkamisaja tegelaste poolt ning on folkloori teel tänini edasi kandunud. Uurimustöös vaadeldakse, kas sellistel müütidel töö aluseks olnud allikate valguses ka mingit alust on. Lisaks käsitletakse põgusalt talude päriseksostmise käiku ja 1905. aasta revolutsioonisündmusi Rõuge mõisas.

Selguse mõttes olgu märgitud, et Samsonite suguvõsa puhul käibis paralleelselt kaks nime: ametlikus asjaajamises oli kasutusel nimekuju v. Samson-Himmelstiern(jerna) (ka Samson v. Himmelstiern(jerna)), vähemametlikes dokumentides ning isiklikus kirjavahetuses märgiti aga lihtsalt v. Samson. Lisanime Himmelstiern olla Hermann Samsonile (1579-1643) annetanud Rootsi kuninganna Kristiina. Laiemalt võeti see kasutusele 19. sajandi esimesel veerandil.¹ Käesoleva bakalaureusetöö autor on kompaktsemaks muutmise eesmärgil kasutanud vaid perenime lühikuju v. Samson.

Nimede (sh talu- ja kohanimede) puhul on võimaluse korral eelistatud tänapäeval kehtivat, ühtlasi eestindatud nimekuju. Uurimustöö joonealustes arhiiviviidetes tähistavad kolm esimest sidekriipsuga eraldatud arvu vastavalt arhiivifondi, nimistut ja säilikut, neile järgnev(ad) arv(ud) lehekülje numbrit või viimase puudumisel dokumendile allakirjutamise kuupäeva.

Historiograafia

Eesti ala mõisate uurimisega tegelesid pikka aega vaid baltisaksa ajaloolased.² Selle põhjuseks on meie mineviku keerdkäigud. Mõis seondus eestlase jaoks sajandite vältel millegi võõraga, mõisnik aga võõrast soost härra ning rõhujana. Mõisaajaloo tegelemine oli sisuliselt põlu all ka nõukogude ajal. Alles pärast Eesti taasiseseisvumist on kunagine vimm (eestlastest talurahvas *versus* sakslastest mõisnikud) kui mitte unustatud, siis vähemasti mõistetav-talutud ning mõisaajaloo vastu on hakanud huvi tundma mitmed Eesti, ja ka Läti,³ noorema põlvkonna ajaloolased.

Senini on mõisaid uuritud peamiselt mõne muu teemaderingi (nt majandus-, talurahva-, asustusajalugu) raames. Ilmunud on üksikud mõisaajalugu käsitlevad monograafiad. Siin on eesrinnas kunstiajaloolased, kelle sulest on ilmunud peaaesjalikult

---

¹ Familiengeschichte von Samson-Himmelstjerna. Zusammenestellt Hans-Otto v. Samson-Himmelsjerna. Stuttgart 1936, lk 8; Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften (GHbR). Teil: Livland. I. Bearb. Astaf v. Transehe-Roseneck. Doberan 1929, lk 175. (Samson-Himmelstjerna)

² Vt näiteks **Georg Hermann Schlingensiepen**. Der Strukturwandel des baltischen Adels in der Zeit vor dem ersten Weltkrieg. Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas. 41. Marburg/Lahn 1959; **Carl Ferdinand von Hueck**. Das Gut Munnalas in Ehstland, und meine Bewirthschaftung desselben in den Jahren 1838 bis 1845: mit besonderer Berücksichtigung der landwirthschaftlichen Verhältnisse Ehstlands. Reval 1845.

³ Rundale Muuseumi algatusel on aastatel 1993-2005 ilmunud 8 teost sarjast "Bauska rajooni mõisad". Raamatute autoriteks on Läti tuntud mõisaajaloolased Dainis Brugis ja Imants Lancmanis. Vt **Dainis Brugis**. Bornsmindes muiža. Bornsmünde. Rundales pils muzejs. Riga 1997.

mõisa arhitektuurilisele poolele pühendatud teosed.⁴ Samas võtmes on kirjutanud ka viimasel ajal laialdast populaarsust võitnud mõisatele keskenduvate reisijuhtide autorid.⁵ Üksikuid mõisaid on uurinud mitmed koduloolased-asjaarmastajad.⁶ Ehkki nende poolt kirja pandu jääb oma vormilt ja sisult suhteliselt pinnapealseks, ei saa nende rolli mõisate tutvustamisel laiemale lugejaskonnale alahinnata. Senise mõisate ajaloo võttis kokku prof. Tiit Rosenberg enam kui kümnekond aastat tagasi sissejuhatavas artiklis teatmeteosele „Eesti mõisad”.⁷ Kuigi artikkel on sisult tublisti aegunud, on see tänini ainus eesti keeles kättesaadav terviklik ülevaade Eesti mõisate arengust.

Paljude olemasolevate mõisaajaloo käsitluste puuduseks on liigne üldistamine. Nii räägitakse Eesti ala mõisatest kui ühetaolistest, ehkki kubermanguti, nagu ka mõisaliigiti, erinesid need märgatavalt. Lisaks on mõisaajalugu uuritud kahes väga erinevas paradigmas – kas väga sakslastest mõisnike (baltisaksa ajaloolased) või siis hoopis eestlastest talurahva poolt vaadatuna (meie oma ajaloolased). Mainitud paradigmade ühendamisel saaks mõisatest hoopis terviklikuma, vahest ka tõesema pildi. Tulevikus võiks Balti kubermangude mõisaid võrrelda ka samalaadsete nähtustega Lääne-Euroopas ja Venemaal.

Bakalaureusetöö tugineb lisaks arhiiviallikele (vt allpool) mitmetele monograafiatele, artiklitele, mälestustele, statistikakogumikele ja käsiraamatutele. Rõuge kihelkonna piirkondlikest ja ajaloolistest oludest on kirjutanud koduloolane Karl Pettai⁸ ja siitkandist pärit kirjamees Artur Adson.⁹ Tänuväärseks abivahendiks Rõuge kihelkonnast ülevaate saamisel on ka 1920. aastatel koostatud koguteos „Võrumaa”¹⁰ ning peamiselt pärimuslikku materjali koondav Mari-Ann Remmeli, Terje Potteri ja Heiki Valgu poolt kokku pandud teos.¹¹ 19. sajandi teise poole ja 20. sajandi alguse Rõuge mõisa kohta leiab kasulikku informatsiooni Hermann v. Samsoni¹² ja Reinhard Wittrami¹³ mälestustekogumikest ning 1892./1893. ja 1909. aastate aadressiraamatutest.¹⁴

⁴ **Juhan Maiste.** Eestimaa mõisad. Tallinn 1996; **Ants Hein.** Eesti mõisaarhitektuur: historismist juugendini. Tallinn 2003.

⁵ Vt näiteks **Ivar Sakk.** Eesti mõisad. Reisijuht. Tallinn 2002.

⁶ **Aili Karindi.** Elust mõisnike ajal 1503-1919. Luunja 1999; **Helju Lehesmets.** Abja mõis läbi aegade. Abja 2001-2004.

⁷ **Tiit Rosenberg.** Eesti mõisate ajalooline ülevaade. // Eesti mõisad. Tallinn 1994, lk 7-55.

⁸ **Karl Pettai.** Rõuge kihelkond. Rõuge vald. Fragmente ja vahelugemisi ajaloost, loodusest ja inimestest. Tihemetsa-Rõuge 1997 (asub Säenna raamatukogus ja internetileheküljel www.rauge.ee/?id=ajalugu).

⁹ **Artur Adson.** Kadunud maailm. Pilte kaugemast ja lähemast minevikust. Toronto 1954.

¹⁰ **Võrumaa.** Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Toim. Jaan Rumma, August Tammekann, Johann Voldemar Veski. Tartu 1926.

¹¹ Rõuge kihelkond: paigad ja pärimus. Koost. Mari-Ann Remmel, Terje Potter, Heiki Valk. Tartu 2001.

¹² **Berichte über die Güter Rauge mit Pastorat Rauge, Hummelshof.** Bearb. Hermann v. Samson-Himmelstjerna. 1980.

Samsonite suguvõsa uurimisel olid lisaks baltisakslastest genealoogide koostatud käsiraamatutele¹⁵ ja ülikooli albumitele¹⁶ abiks Samsonite endi üllitatud genealoogilised ülevaated. Lisaks Hans-Otto v. Samsoni poolt kokku pandud perekonnaajaloole väärrib esile tõstmist 1970.-1980. aastatel ilmunud mälestustekogumike seeria „Berichte...” ja kõiki Samsonite Baltimaade mõisaid tutvustav brošüür.¹⁷ Baltisakslastest aadli perekonna- ja igapäevaelu ning identiteeti on suure põhjalikkusega uurinud Ameerika ajaloolane Heide W. Whelan.¹⁸ Ehkki tema huviorbiidis on peaasjalikult 19. sajandi esimese poole baltisaksa ühiskond, leiab monograafiast hulgaliselt huvitavat materjali ka hilisema perioodi kohta.

19. sajandi teise poole ja 20. sajandi alguse mõisamajanduse üldjoonte kohta leiab teavet 1979. aastal ilmunud „Eesti NSV majandusajaloost”.¹⁹ Tolleaegset praktilist põllumajandust, eriti aga mõisatöölise temaatikat on käsitlenud Tiit Rosenberg.²⁰ Viimaseid ülevaatlikumaid käsitlusi põllumajanduse arenguloost pärineb põllumajandusteadlase Rein Lillaku sulest.²¹

Viimase, mõisa ja talurahva omavahelisi suhteid käsitleva peatüki kirjutamisel oli abiks Ilmar Talve monograafia „Eesti kultuurilugu”.²² Kohaliku maaomavalitsuse ja 1905. aasta revolutsiooni kohta annab taustinformatsiooni Toomas Karjahärmi Eesti-Vene suhteid käsitlev teos.²³

---

¹³ Reinhard Wittram. Drei Generationen: Deutschland - Livland - Russland 1830-1914: Gesinnungen und Lebensformen baltisch-deutscher Familien. Göttingen 1949.

¹⁴ Alexander Wilhelm Kröger. Livländisches Verkehrs- und Adrekbuch für 1892/1893. Bd II. Riga 1893, lk 85-87; Adolf Richter. Baltische Verkehrs- und Adressbücher. Bd I. Livland. Riga 1909, lk 690-704.

¹⁵ GHbR, lk 174-179; Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710-1960 (DBBL). Hrsg. Wilhelm Lenz. Köln-Wien 1970.

¹⁶ Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat. Barb. Arnold Hasselblatt, G. Otto. Dorpat 1889; Album Livonorum. Hrsg. Philisterverein der Livonia. [Lübeck?] 1972

¹⁷ Familiengeschichte von Samson-Himmelstjerna; Geschichtliche Angaben über ehemals Samsonsche Güter und Bericht über Edeby in Schweden. Bearbeitet Herbert Moser v. Filseck. Stuttgart 1984.

¹⁸ Heide W. Whelan. Adapting to Modernity: Family, Castle and Capitalism among the Baltic German Nobility. Köln-Weimar 1999.

¹⁹ Eesti NSV majandusajalugu. Koostanud Valner Krinal, Otto Karma, Herbert Ligi, Feliks Sauks. Tallinn 1979.

²⁰ Tiit Rosenberg. Ühe mõisa viimased 40 aastat. Gustav von Rathlef ja Tammistu. // Kleio. 1992. 5/6, lk 31-39; Tiit Rosenberg. Lõuna-Eesti mõisate üleminekust palgatööjõu kasutamisele 1866. aasta ringküsitluse andmeil. // Eesti NSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused. 1976. 3, lk 260-279; Тийт Розенберг. Формирование сельского пролетариата Эстонии (Мызные рабочие в южной Эстонии с начала XIX до начала XX века). Диссертация. Научный руков. А. Вассар. Тарту 1980.

²¹ Rein Lillak. Eesti põllumajanduse ajalugu. Tartu 2003.

²² Ilmar Talve. Eesti kultuurilugu. Keskaja algusest Eesti iseseisvuseni. Tartu 2004.

²³ Toomas Karjahärm. Ida ja Lääne vahel. Eesti-Vene suhted 1850-1917. Tallinn 1998

Arhiiviallikad

Kasutatud allikad asuvad mitmes arhiivis: Eesti Ajalooarhiivis (EAA), Eesti Riigiarhiivis (ERA) ja Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis (EKM EKLA). Kõige enam tugineb bakalaureusetöö Ajalooarhiivis Rõuge mõisa fondis talletatavatele materjalidele.²⁴ Fondi lõviosa moodustab kõikvõimalik mõisa majandusalane dokumentatsioon: töö- ja rendilepingud, tulude ja kulude aruanded, pikemaajalised majanduskokkuvõtted, kassaraamatud, õllevabriku ja metsamajanduse toodangu müügitabelid jne. Mõisamajanduse ning Oskar v. Samsoni igapäevaste toimetuste kohta annavad kõige parema ülevaate mõisniku enda käega tehtud märkmed.²⁵ Äramärkimist väärivad ka 1890. aastate esimesest poolest säilinud pearaamatud, millest saab välja lugeda hulgaliselt informatsiooni mõisa palgaliste, majandusharude ja eelarve kohta. Rõuge mõisa fondis leidub ka mitmeid raharendi kehtestamise ja talude müümise käiku kajastavaid säilikuid. Tänuväärseks allikaks on mõisniku kirjavahetus nii ametiasutustega kui isiklikes asjades. Siinkohal tõstaks esile just viimast, kuna just isiklik kirjavahetus aitab saada aimu omaaegsest olustikust ja mõttemaailmast ning seeläbi interpreteerida muudes allikates esitatud kuiva faktisülemit. Isiklikest kirjadest on kõige väärtuslikumad Karl v. Samsoni poolt aastatel 1899-1905 isale saadetud sadakond kirja.²⁶ Lisaks oli Oskar v. Samson alalises kirjavahetuses Rõuge pastori, arsti, mõisarentniku ja õllepruuliga.²⁷

Hinnaliseks allikaks Rõuge kihelkonna ja mõisa haridus- ja kirikuelu, elanikkonna poliitilise meelsuse ning rahvuslike vahekordade uurimisel on EELK Võru praostkonna arhiivis säilitatavad Rõuge pastorite aruanded praostile.²⁸ Mõningast materjali kihelkonna olude, samuti talude päriksmüümise ning 1905. aasta revolutsiooni kohta pakuvad Eesti Kirjandusmuuseumi Kultuuriloolises Arhiivis talletatavad 1920. aastate keskel koostatud Akadeemilise Ajalooseltsi stipendiaatide aruanded.²⁹

Liivimaa maakrediidiseltsi³⁰ ja Liivimaa maanõunike kolleegiumi statistikabüroo fondist³¹ leiab teavet Rõuge mõisa laenukoormuse, majandusstatistika ja talude

---

²⁴ EAA fond 1400.

²⁵ EAA 1400-1-185, 1400-1-186.

²⁶ EAA 1400-1-176.

²⁷ EAA 1400-1-172; 1400-1-6.

²⁸ EAA 1205-1-124.

²⁹ EKM EKLA 199-25, 26.

³⁰ EAA fond 2469.

³¹ EAA fond 1427.

päriseksmüümise kohta. Siinkohal tõstaks esile 1866. ja 1881. aastate ankeetküsitluste materjale.³² Mõisa rahvastiku ja talude müümise uurimisel on kasutatud ka Manasseini revisjoni materjale.³³

Samuti on Rõuge mõisa kohta säilinud palju kartograafilist materjali (mõisamaade ja -südame plaanid, metsa ning talude kaardid). Eriti hinnaliseks pärandiks on Liivimaa Rüütelkonna maamõõtja R. Jakobsoni 1899. aastal koostatud kaart, millel on kujutatud Rõuge mõisa- ja talumaa ühes nendel leiduvate hoonete ja kõlvikute jaotusega.³⁴ Värviline kaart annab suurepärase visuaalse pildi omaaegsest mõisakompleksist.

Hilisemat, eelkõige Eesti Vabariigi aegse Rõuge mõisat puudutavad arhiiviallikad asuvad Eesti Riigiarhiivis, sh Põllutööministeeriumi statistika büroo³⁵ ja Põllumajandusministeeriumi maakorralduse peavalitsuse fondis.³⁶ Kuna bakalaureusetöö ajaliseks piiriks on aastad 1866-1906, siis pole neid siin kasutatud. Jäägu nimetatud allikad hilisemate Rõuge mõisa kohta kirjutatavate uurimuste alusmaterjaliks.

---

³² EAA 1427-1-145; 2469-1-636.

³³ EAA 296-9-566.

³⁴ EAA 2469-1-768.

³⁵ ERA fond 58.

³⁶ ERA fond 62.

*Ja vaata, Liivimaa junkur, siin on sinu vapp: härg ja täht. Härg tähistab katsumusi, kuna jõudu ja eneseusku appi võttes on võimalik kõigest võitu saada. Täht taeva laotuses juhatab meile ka kõige pimedamal ajal teed. ... Ja annaks Jumal, et see valgustaks alati von Samson-Himmelstiern'i sugu!*³⁷

1. VON SAMSONITE AADLISUGUVÕSA

1.1. Samsonid Liivimaal

Samsonite suguvõsale Baltikumis pani aluse **Naeman Samson** (....-1583), kelle päritolu suhtes on uurijad erineval seisukohal. Tolleaegses Euroopas võib leida Samsoneid nii Madalmaadest ja Prantsusmaalt kui ka Reinimaalt ning Vestfaalist. Nii märgivadki ühed perekonna traditsiooni uurijad Naeman Samsoni päritolukohana Geldernit Reinimaal, teised aga Putte't Põhja-Brabandis. Olgu päritoluga kuidas on, kindel on see, et Liivimaale sattus Naeman Liivi sõja algusaastail, astudes 1568. aastal linna omakaitseväge peamehena (*Bürgerhauptmann*) tollase vabalinna Riia teenistusse. Abielust riialanna Anna Bockeriga sündis 1579. aastal poeg **Hermann** (1579-1643), kelle tegevus tõstis Samsonite suguvõsa Liivimaa aadelkonna seas tuntuks ja tunnustatuks. Hermann v. Samson sai hea seisusekohase hariduse, õppides Rostocki ja Wittenbergi ülikoolides teoloogiat ning filosoofiat. Pärast pikaajalist viibimist Wittenbergis, kus ta filosoofiadoktorina promoveerus, palus Riia raad ta 1608. aastal kirikuõpetajaks ja koolide inspektoriks. Elu teise poole veetiski Hermann Riias, kus ta elas vilgast ja sisutihedat elu, figureerides hinge karjase, kirjaniku ja tulise protestantismi eestvõitlejana vastukaaluks Poola võimu egiidi all teotsevatele jesuiitidele. Kui kuningas Gustav II Adolf 1621. aastal Riia vallutas, nimetati Hermann v. Samson Liivimaa esimeseks kindralsuperintendendiks. Ettepaneku selleks tegi arvatavasti tema õpingukaaslane Wittenbergi päevilt, hilisem riigikantsler Axel Oxenstierna. Tõusnud niivõrd tähtsatele positsioonile kohalikus võimustruktuuris, läänistati Hermannile 1625. aastal Attramoise ja Hastfehrshofi mõisad Liivimaal, 19. novembril 1640 tõsteti ta ka aadliseisusesse. Hermann v. Samson suri 15. detsembril 1643.³⁸

Hermann v. Samsoni järglasedki omasid kõrgeid ametikohti Riias. Sellele aitasid kaasa varem loodud sugulussidemed tähtsaimate Riia perekondade – Hoffide, Dreylingite,

---

³⁷ Festspiel zur Jahrhundertfeier des von Samson'schen Familienlegats. 1931, lk 15-16. Näitemängus lausus need sõnad oma tulevastele põlvedele Hermann Samson.

³⁸ GHbR, lk 174-179; Familiengeschichte von Samson-Himmelstjerna, lk 6-7.

Zimmermannide, Helmeste, Rademacherite, Duntede ja Oettingenidega. Nii oli Hermanni poeg **Hermann (II) v. Samson** (1619-1678) 1659. aastast Riia bürgermeister.³⁹

Viimase pojapoeg, maakohtu assessor **Claudius Hermann v. Samson** (1713-1754) immatrikuleeriti 1742. aastal Liivimaa rüütelkonna liikmeks. Järgmine silmapaistev Samsonite sugupuu esindaja oli Claudius Hermanni abielust Gertrutha Helena v. Oettingeniga sündinud noorim poeg **Carl Gustav v. Samson** (1750-1825), Urvaste ja Tilsli mõisate omanik, maamarssal ning maakohtunik. Tema viiest pojast võrsusid Samsonite viie peaharu – Rõuge, Urvaste-Kurista, Valingu, Partsi-Vastse-Piigaste ja Vaabina – esiisad⁴⁰, kelle seast paistis enim silma Urvaste mõisa omanik, 19. sajandi esimese poole tuntumaid kohalikke avaliku elu tegelasi, maanõunik **Reinhold Ludwig v. Samson** (1778-1858). Peale andeka juristi ja poliitiku peitus selles mehes ka kõrgelennuline kirjamees.⁴¹

Sarnaselt teistele baltisaksa aadlisuguvõsadele olid Samsonitele väga rängaks katsumuseks 20. sajandi alguse sõjad ja revolutsioonid: mitmed suguvõsa liikmed langesid rindel, mõrvati enamlaste poolt või saadeti Sise-Venemaale asumisele. Hirmust ajendatuna lahkusid paljud perekonnad Baltikumist igaveseks, kusjuures enamik ümberasujaid leidis endale uue kodu Saksamaal, üksikud rändasid Ameerika Ühendriikidesse, Venemaale, Prantsusmaale, Rootsi, Aafrikasse ja mujalegi. Eesti Vabariigi kehtestamine ja läbi viidud maareform andsid suguvõsale järgmise löögi: kogu endisest maavaldusest suudeti säilitada vaid kuuendik. Viimased Samsonid lahkusid Baltikumist 1939. aasta sügisel üldise *Umsiedlungiga*.⁴²

Alates esimeste mõisate omandamisest 1625. aastal kuulus Samsonite suguvõsa kohalike suurmaavaldajate hulka, olles järgneva kolmesaja aasta vältel pikemat või lühemat aega kokku 49 mõisa omanikuks. Suur enamus neist, 42 mõisat, asus Liivimaal, 5 Eestimaal ning 1 Saaremaal ning Rootsis.⁴³ (vt ka lisa 1) 1919. aasta maareformi eelõhtul

---

³⁹ GHbR, lk 175.

⁴⁰ Samas, lk 175.

⁴¹ Muuhulgas mängis R. L. v. Samson juhtrolli Liivimaa 1819. aasta talurahvaseaduse ning sajandi keskpaiga provintsiaalõiguse väljatöötamisel ning tõlkis mitmed Shakespeare teosed (sh *Hamleti*) saksa keelde: Festschrift zum 125-jährigen Jubiläum des von Samson'schen Familienlegats. Hrsg. Erich v. Samson-Himmelstjerna. Reval 1931, lk 9.

⁴² Samas, lk 13-15; Familiengeschichte von Samson-Himmelstjerna, lk 19-20.

⁴³ Samsonid olid ühed Liivimaa suuremad maavaldajad üldse. 1909. aastal kuulus neile siin 33 156 ha mõisamaad ning 33 623 ha talumaad, mis tõstis nad maaomandi suurust aluseks võttes immatrikuleeritud aadli seas 12. kohale: Geschichtliche Angaben, lk 1.

kuulusid Samsonitele Urvaste, Rõuge, Kurista, Kaavere, Vaabina, Pahlesi, Puka, Kaave, Kassinurme, Varbuse, Kirepi, Tiegažu, Pedelise, Valingu, Tuula ja Kljasizy mõisad.⁴⁴

Suguvõsa kuulus peale Liivimaa rüütelkonna veel ka Eestimaa (al 1809) ja Saaremaa rüütelkondade ridadesse ning oli Urvaste mõisaomaniku Reinhold Ludwig v. Samsoni järglaste ajast ka Kuramaa rüütelkonna liige (al 1840).⁴⁵

1640. aasta aadlidiplomiga kinnitati Samsonite suguvõsavapp. (vt lisa 2) Selle keskmes on kilp, mille parema, hõbedase poole keskel on sinine täht, kullavärvi vasakut poolt kaunistab aga must härjapea väljaulatuva punase keelega. Kilbi kohal võib näha turniirikiivrit, mis on ümbritsetud valge, sinise ja kuldse värvigammaga. Kiivri kohal paistab aga must lind, mille paremal pool on taas sinine täht.⁴⁶

Samsonid olid esimesed Balti aadelkonna seas, kes rajasid oma perekonna liikmete toetuseks mõeldud fondi (*Familienlegat*). Perekonnalegaat kujutas endast kapitali, kuhu laekunud annetused ja nendelt saadud protsendid teenisid perekonna üldisi huve. Fondi asutas Urvaste mõisahärra, Liivimaa maamarssal ja maanõunik Carl Gustav v. Samson oma 56ndal sünnipäeval 25. augustil 1806, tehes ühtlasi ka esimese annetuse 6000 hõberubla näol. Samuti maksid Carl Gustavi pojad fondi tuludesse kuni oma surmani igaüks 20 rubla aastas. Kapitali eesmärgiks oli abistada suguvõsa neid liikmeid, kes nõrga tervise tõttu või mõnel muul põhjusel tööd ei leidnud või kes olid andekad ning soovisid õpinguid jätkata. Kapitali kokku kogunenud summa jaotati kindlate reeglite kohaselt. Toetuste jaotumine otsustati igal aastal aset leidnud perekonnakokkutulekul. Jooksvate küsimustega (nagu näiteks legaadi valitsemine, perekonnakokkutulekutel vastu võetud otsuste ellu viimine ning suguvõsa liikmete nimekirja täiendamine) tegeles n-ö kapitali haldajate kogu, mille kolm liiget valiti.⁴⁷

1889. aastal rajati perekonnalegaadi kõrvale Samsonite perekonna abistamise selts (*Hilfsverband*), mis töötas samadel põhimõtetel ning täitis sarnaseid ülesandeid kui perekonnalegaatki. Hiljem need kaks ühendati. Eesti Vabariigi alguspäevil asutati kolmaski fond – stipendiumifond, mis pidi toetama perekonnaliikmete hariduspüüdlusi.⁴⁸ Seesugused ühe aadliperekonna poolt ja tarbeks loodud toetusfondid olid omanäolisteks nähtusteks Balti aadliühiskonnas, kuna nad ei teeninud mitte üksnes majanduslikke

⁴⁴ Familiengeschichte von Samson-Himmelstjerna, lk 12-14.

⁴⁵ Samas, lk 8.

⁴⁶ Samas, lk 39.

⁴⁷ Samas, lk 8-9.

⁴⁸ Familiengeschichte von Samson-Himmelstjerna, lk 9-10; Festschrift, lk 6-8.

eesmärke, vaid aitasid ka igal aastal aset leidnud suguvõsakogunemiste kaudu oma hõimlasi paremini tundma õppida ning olid olulised perekondliku identiteedi kujundamisel. Olgu veel mainitud, et Samsonite suguvõsa käis tihedalt läbi ka Baltikumist evakueerumise järel. Nii näiteks asutati 1931. aastal Berliinis veel tänini teotsev Samsonite Perekonnaselts, mille tegevussuunaks on oma liikmete toetamise kõrval ka ajaloolise mälu talletamine.⁴⁹

1.2. Samsonid Rõuge mõisnikena⁵⁰

Esmakordsed kokkupuuted Rõuge mõisa ja Samsonite suguvõsa vahel ulatuvad 18. sajandi viimastesse aastakümnetesse, mil Rõuge omanikuks oli paarikümne aasta vältel Klaudius Hermann II v. Samsoni tütre **Anna Katharinaga** (1743-1810) abielus olev Ludwig Eberhard v. Freymann (mõis kuulus talle 1781-1800). Mõisa pärusomanikuks sai suguvõsa aga 1814. aastal, kui Carl Gustav v. Samsoni vanim poeg **Carl Hermann Christer** (1777-1858) selle 27 000 hõbe- ja 5000 bankorubla eest ostis. Mõis kuulus suguvõsale järgneva nelja põlvkonna vältel. Pärast juuraõpinguid Leipzigi ülikoolis, tegutses Carl Hermann alul assessorina, hiljem valiti ta Liivimaa Mõisate Krediidiselti Eesti distrikti direktoriks.⁵¹

Pärast Carl Hermann surma 1858. aastal siirdus mõis tema teisest abielust Anna Caroline v. Samsoniga sündinud kolme tütre ja poja ühisvaldusesse. Viimaste vahel 25. augustil 1858 sõlmitud pärandijagamisakt jättis Rõuge 25 500 hõberubla eest Carl Hermann ainsale pojale **Guido v. Samsonile** (1809-1868).⁵² Pärast esimeste kooliteadmiste omandamist Urvaste pastoraadis, õppis Guido aastatel 1821-1825 Tartu gümnaasiumis, astudes selle lõpetamise järel Tartu ülikooli. Pärast paar aastat väldanud juuraõpinguid vahetas noormees eriala ning asus studeerima arstiteadust, milles ta omandas 1834. aastal doktorikraadi. Ülikoolipäevil osales Guido aktiivselt korporatsioon Curonia tegemistes ning juba keskealise mehena valiti ta 1858. aastal Curonia auvilistlaseks. Järgnevalt täiendas Guido end meditsiini alal Berliinis, Viinis ja Würzburgis. Lõpetanud õpingud, siirdus ta Peterburi, kus sai esimesed ametiristsed arstina sõjaministeeriumis ning Kalinkini mereväehaiglas. Peagi naases Guido kodumaale. Oma

---

⁴⁹ Ulf von Samson-Himmelstjerna. Familienverband von Samson-Himmelstjerna, www.samson-himmelstjerna.de (18.05.2005)

⁵⁰ Vt ka lisad 3 ja 4.

⁵¹ GHbR, lk 178.

⁵² Leopold von Stryk. Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands. I Teil. Der ehstnische District. Dorpat 1877, lk 266-267.

ameti tõttu elas Guido alaliselt Tartus. Siin oli ta linnahaigla juurde kuuluva ülikooli osakonna juhataja ning Tartu Ülikooli farmaatsia professor. Aastatel 1848-1851 pidas ta ka Tartu Tsensuurikomitee tsensori ametit. 1855. aastal valiti Guido arstiteaduskonna dekaaniks ning 1865. aastal ülikooli rektoriks. Kõrgelennulise karjääri katkestas peatne surm 1868. aastal.⁵³

Guido v. Samson pärandas mõisa oma ainsale pojale **Oskar v. Samsonile** (1844-1906). Lõpetanud kiitusega Tartu Ülikooli õigusteaduskonna, töötas Oskar alates 1871. aastast sillakohtu adjunktina Võrus ning seejärel maakohtu assessorina Tartus. Aastatel 1883-1888 pidas Oskar sarnaselt oma vanaisale Liivimaa Mõisate Krediidiseltsi Eesti distrikti direktori ametit. Korralise töö kõrvalt jäi Oskaril aega ka seltsitegevuse edendamiseks: ta oli pikka aega Liivimaa Vastastikuse Tulekindlustusseltsi direktor ja Tartu Käsitöölise Seltsi president.⁵⁴

Mõisaajaloo uurimisel on oluline pöörata tähelepanu konkreetsele mõisnikule, tema isikule, kuna enamikul juhtudel on just see teguriks, mis määrab mõisa arengusuuna. Tihti proovisid mõisnikud oma oskusi ja ideid enne laiemale avalikkusele esitlemist järele kohalikul tasandil. Nõnda ka Rõuges. 1904. aastal asutati hilisema Liivimaa Vastastikuse Tulekindlustusseltsi direktori, Oskar v. Samsoni eestvõttel Rõugesse kohalik tulekindlustusselts. Hariduslembese mehena oli Oskar ka pioneeriks tütarlastehariduse vallas,⁵⁵ kusjuures taas leidsid ta ideed rakendust esmalt Rõuges. Nimelt pandi Oskari eestvõttel ja toetusel juba 1874./1875. aastal alus Rõuge kihelkonna tütarlastekoolile, mille esmaseks eesmärgiks oli *tublide kodumade ja taluperenaiste kasvatamine*.⁵⁶ Algul elas Oskar v. Samsoni pere alaliselt Rõuge mõisas, aastal 1879 koliti aga pereisa teenistuse tõttu Tartusse Tiigi tänaval asuvasse majja.⁵⁷ Rõuge jäi Samsonite suveresidentsiks.

---

⁵³ Album Academicum, lk 154; DBBL, lk 665-666.

⁵⁴ Album Academicum, lk 553-554.

⁵⁵ Antud teemal on O. v. Samsoni sulest ilmunud ka laiemale publikule mõeldud brošüür: **Oskar von Samson**. Zur Frage der Errichtung von Mädchenparochialschulen in unserem Lande. Mittheilungen der Kaiserlichen Livländischen Gemeinnützigen und Oeconomischen Societät. 7. Dorpat 1876.

⁵⁶ Selleks, et õppetegevus edukalt käivituks, kinkis Samson koolile Jaanipeebu talumaa ning materjali koolimaja ehitamiseks. Järgnevatel aastatel on ta teinud korduvalt koolile rahasüste. (nt EAA 1400-1- 182) Kihelkonnakooli hiilgeaegadel õppis siin 35-45 tüdrukut. Rahvasuus tuntud *Pudrukool* suleti venestamise tingimustes. Hiljem, 1903. aastal, püüti seda küll Rõuge vallavalitsuse tungival palvel taasavada (EAA 1400-1-165, 6.03.1903), kuid oletatavasti riigivõimu vastuseisu tõttu see ei õnnestunud. Tühjaks jäänud koolimaja ostis O. v. Samson tagasi ning siia asutati nüüd mõisa poolteramehed: **O. Samson**. Zur Frage der Errichtung, lk 12; EKM EKLA 199-25, l. 144-145.

⁵⁷ EAA 1400-1-124, l. 41.

Oskar v. Samsoni abielu **Emilie v. Molleriga** oli viljakas. Üksteise järel sündisid Guido, Friedrich, Ida, Hedwig, Karl, Maria ja Robert. Kahest pojast sirsugsid tänapäeva mõistes n-õ maailmainimesed. Vanim poeg **Guido** (1871- ...) oli tuntud muusik. Pärast Tartu Kollmanni eragümnaasiumi lõpetamist õppis Guido aastatel 1890-92 Tartu Ülikoolis majanduspoliitikat. Õpingud tuli aga peatselt katkestada, kuna 1892. aastal kutsuti ta väeteenistusse Nowogiorgivskisse. Seejärel praktiseeris ta Määri mõisa (Võnnu khk) valitsejana põllupidamist, kuid loobus sellest peagi, kuna avastas oma tõelise kire – muusika.⁵⁸ Aastatel 1894-1902 rändas noormees ringi Lõuna-Aafrikas (sh Johannesburgis ja Kaplinnas), teenides leiba orkestridirigendi ning muusikaõpetajana. Saabunud tagasi Liivimaale, rajas ta 1903. aastal Riias Filharmoonia Seltsi ning oli pikka aega Riia keiserliku muusikakooli direktoriks. Aastatel 1916-17 viibis Guido mitmel pool Venemaal, sh Peterburis, Moskvas ja Sevastopolis. 1921. aastal siirdus ta Konstantinopolisse, kus töötas taas dirigendi ja muusikaõpetajana.⁵⁹

Äärmiselt huvitav on ka Oskar v. Samsoni noorima poja **Robert v. Samsoni** (1885- ...) elukäik. Oma haridusteed alustas ta Zeddelmanni eragümnaasiumis Tartus ning jätkas seejärel õpinguid Riia gümnaasiumis. Aastatel 1905-1910 studeeris Robert keemiat ja mäetööndust Tartu ja Freiburgi ülikoolides, lõpetades viimase inseneridiplomiga. Pärast aastapikkust tööd mäeinsenerina Ülem-Sileesias, viis elutee Roberti kaugele Lõuna-Ameerikasse Tšiili ning seejärel Boliiviasse, kus ta oli riigi mäe- ja katastriaajade peadirektoriks. Varsti siirdus Robert aga Cochabambiasse, kus ta oli mäeameti direktoriks. Alates 1933. aastast pidas Robert sama ametit Santa Cruzis, kus ta arvatavasti ka suri.⁶⁰

Säilinud on Oskar v. Samsoni kirjavahetus oma kolmanda poja **Karliga** (1880- ...), kellest isa lootis omale järglast Rõuge mõisa tulevase omaniku näol. Pärast Zeddelmanni ja Pärnu gümnaasiumi lõpetamist õppis Karl omal käel mõnda aega Hummuli mõisas praktiseerides põllumajandust. Aastatel 1902-04 jätkas ta õpinguid *stud. agr.*-na Halles.⁶¹

---

⁵⁸ On oluline märkida, et 19. sajandi lõpuks olid aadlinoorukite karjäärivõimalused võrreldes sajandi esimese poolega tunduvalt avardunud. Kui sajandi algul peeti seisusekohaseks kõrgharidust õigusteaduse, põllumajanduse või kameraalteaduste vallas, siis sajandi teisel poolel tulid kõne alla ka varem kodanlikuks tituleeritud ametid, nagu näiteks arst, teoloog, õpetlane, filoloog, ärimees ja miks mitte ka muusik: **H. W. Whelan**. *Adapting to Modernity*, lk 156-160, 269-270.

⁵⁹ *Familiengeschichte von Samson-Himmelstjerna*, lk 34-35.

⁶⁰ DBBL, lk 667-668.

⁶¹ *Familiengeschichte von Samson-Himmelstjerna*, lk 36.

Pärast isa surma detsembris 1906, sai temast Rõuge mõisa omanik.⁶² Samal aastal abiellus Karl paruness Heyking'iga, kuid juba kuue aasta möödudes jooksis abielu karile. Vahepeal, 1909. aasta lõpus oli Karl sõlminud kinkelepingu oma venna Friedrichiga, millega loobus viimase kasuks poolest mõisaomandist.⁶³ Olles taas poissmees, jättis Karl oma mõisapoolse kuse ja teist ning siirdus kaugele Pärsiasse, kus tegutses tosin aastat farmeri ja kaupmehena. Seal tutvus ta arvatavasti ka oma teise abikaasa Irmgard Neumanniga Hamburgist, kellega ta 1924. aastal naitus. 1927. aastal asus Karl elama naise juurde Saksamaale, kus ta pidas mitmeid ameteid esmalt Hamburgis, seejärel Breemenis.⁶⁴

Viimaseks Rõuge mõisa omanikuks oli Oskar v. Samsoni vanuselt teine poeg, edukas jurist **Friedrich v. Samson** (1872-1958). Pärast õpinguid Kollmanni gümnaasiumis astus Friedrich Tartu Ülikooli õigusteaduskonda, mille ta 1894. aastal lõpetas. Seejärel teenis ta paar aastat vabatahtlikuna 1. tragunirügemendis Tveris. Järgnevalt seondub Friedrich v. Samsoni elu ja tegevus Riiaga. Aastatel 1896-1901 töötas ta seal advokaadiabina ning oli seejärel pikka aega Liivimaa rüütelkonna sekretär ja sündik. Ka oli ta Balti Konstitutsioonilise Partei kaasasutaja ning eestseisuse liige. Esimese maailmasõja puhkedes kutsuti Friedrich reservohvitserina Vene armeesse, kust ta peagi vigastuse tõttu vabanes. Eesti Vabariigi päevil töötas Friedrich Riias vandeadvokaadina, osaledes samaaegselt aktiivselt kohalikus seltsitegevuses (mh oli ta korporatsioon Livonia vilistlastekogu eesistuja ning Saksa Vanemateseltsi asutaja). 1939. aasta sügisel evakueerus ka Friedrich v. Samsoni pere Liivimaalt. Pärast ajutist viibimist Poznanis, siirdusid nad Holsteini ja sealt edasi Würzburgi. Tunnustatud juristi ja seltsitegelasena valiti Friedrich peagi endisi Balti rüütelkonnadesse kuulunud suguvõsasisid koondava seltsi ning 1954. aastal ka Liivimaa Rüütelkonna eesistujaks.⁶⁵

Olgugi, et Samsonid pidid oma kodumaalt lahkuma, säilitasid nad Rõugega sidemed. Seda esmalt küll vaid mälestuste heietamise ja talletamise teel, kuid Eesti taasiseseisvumise järel on viimase mõisniku järeltulijad Rõuget ka korduvalt külastanud.

---

⁶² Mõisaomandi üleminek Oskar v. Samsonilt Karl v. Samsonile fikseeriti juriidiliselt seni Samsonite genealoogide poolt märkimata jäänud kinkelepinguga, millest EAA-s on säilinud venekeelne koopia: EAA 2469-1-636, l. 44-46p.

⁶³ EAA 2469-1-636, l. 75-77p.

⁶⁴ Familiengeschichte von Samson-Himmelstjerna, lk 36.

⁶⁵ Album Livonorum, lk 353-354.

Rõuge kant on eriti südamelähedane Friedrich v. Samsoni pojapoeg Alexander v. Samsonile, kes on teinud kohaliku elu edendamiseks mitu suuremat rahaannetust.⁶⁶

---

⁶⁶ U. von Samson-Himmelsjerna. Familienverband von Samson-Himmelstjerna; Postimees. 2004. 9. november; Võrumaa Teataja. 2004. 9. november.

*Minu poisikesepõlves Sännas elamise aegu
vaadati Rõuge peale üles kui tähtsale tsestrumile. Siin
asus kihelkonna süda oma kiriku, kolme kooli, kahe kõrtsi,
kolme surnuaia, apteegi, arsti, kaupluste ja muuga.⁶⁷*

2. ÜLEVAADE RÕUGE MÕISAST 19. SAJANDI LÕPUL JA 20. SAJANDI ALGUL

2.1. Piirkondlik ja ajalooline taust: Rõuge kui kihelkonna süda

Rõuge kihelkond, mille keskosas Rõuge mõis asus, oli Võrumaa kaheksast ajaloolisest kihelkonnast suurim, samuti Eesti üks suuremaid, hõlmates 859.6 km². Kihelkond oli põhjast piiratud Urvaste ja Põlva, läänest Karula, edelast Hargla ja idast Vastseliina kihelkonnaga ning toetus lõunas Läti piirile.⁶⁸ Muinasajal oli sinne ala ida- ja läänepoolsete läänemeresoome hõimude piirialaks. Ristisõdade eel kuulus kihelkond tõenäoliselt Ugandi maakonda, ehkki osa uurijaid arvab, et Eesti kagunurk seisis väljaspool omaaegset maakonnajaotust, moodustades omaette väiksemad territoriaalsed üksused. Vallutusjärgse maadejagamise tulemusena 13. sajandi esimesel veerandil läks hilisema Rõuge kihelkonna ala koos ülejäänud Kagu-Eestiga Tartu piiskopi valdusesse. Liivi sõja (1558-1583) järel anti aga võim üle Poola riigile, kuid juba 1625. aastal vahetas selle välja Rootsi. 1700. aastal puhkenud Põhjasõja alguses liideti piirkond Vene impeeriumiga.⁶⁹ Kohaliku halduse tasandil kuulus Rõuge kihelkond alates 1582. aastast Tartu, 1783. aastast aga Võru maakonna koosseisu.

Oma piiriäärse asukoha tõttu jäi kihelkond sajanditeks nii riigi- kui provintsivõimude poolt vaadatuna ääremaaks.⁷⁰ Kõrgemalt poolt antud korraldused ning saksa kultuurimõjud ja religioon jõudsid siia tavapäraselt hilinemisega, mistõttu kihelkonnas säilisid pikka aega Muinas-Eesti substraadist kantud tavad ning maailmavaade. Rõuge kihelkond on olnud muistsetest aegadest peale tihedate kultuurikontaktide alaks, kuna piirnes lõunas latgalite (hilisem Liivimaa Läti osa), idas aga idapoolsete läänemeresoome hõimude ehk setude (hilisem Setomaa *resp.* Vene sisemaa) asualaga. Tõsi, Rootsi ajal eraldati Rõuge kihelkonnast omaette kihelkonnana Vastseliina, mis edaspidi lahutas Rõuget Setomaast. Kontaktid naabritega on rikastanud ning muutnud värvikamaks siinsete asukate kultuuri, tehes nad nõnda omapäraseks killuks teiste eestlaste

⁶⁷ A. Adson. Kadunud maailm, lk 166.

⁶⁸ Võrumaa, lk 260-261.

⁶⁹ Rõuge kihelkond, lk 13-15.

⁷⁰ Seda kinnitab näiteks seegi, et kivikirik rajati Rõuges alles 16. sajandi algupoolel ning üldse oli kirikute ja mõisate võrk, hoolimata kihelkonna suurest ulatusest, keskaja lõpuni äärmiselt hõre.

seas. Samas on kihelkonna elanikel tulnud oma piiriäärse asukoha tõttu esimestena vastu võtta lõuna ning ida poolt lähtuvad rünnakud, mistõttu sinne ala ning rahvas on sõdade läbi palju kannatanud.

Ka rahvaarvult oli Rõuge kihelkond Eesti üks suuremaid. Kogu vaadeldava perioodi vältel püsis iive siin positiivsena. Veelgi enam, rahvaarv kasvas 19. sajandi keskpaigast alates lausa rekordilise kiirusega. Kui 19. sajandi keskpaiku elas kihelkonnas ligikaudu 13 000 inimest, siis sajandivahetusel ületati 20 000 piiri (1900 - 20 187 in). 20. sajandi algul rahvastiku juurdekasv mõnevõrra aeglustus.⁷¹ Kihelkonna elanikkond oli 19. ja 20. sajandi vahetuse paiku valdavalt luterlik, ehkki ka vennastekogud ja õigeusk olid piirkonniti juurdunud. Viimane levis peaauglikult kihelkonna lõunapoolsetes valdades. Siia rajati 19. sajandi teisel poolel ka kaks õigeusu kirikut – üks Plaanile, teine Varstusse. Luteriusu Maarja kirik oleval ehitatud aga juba 1550. aasta paiku Rõuge mõisaomanik von Kurseli kulul, kes varustanud kiriku ka maaga. Kurseli teenete eest anti Rõuge mõisale patronaadiõigus, mis kaotati alles maareformiga 1919. aastal.⁷²

Kooliharidust hakati Rõuge kihelkonna lastele andma teadaolevalt Rootsi aja lõpus. 19. sajandi keskpaiku mainitakse siin 22 eestikeelset talurahvakooli. Oluliseks tähiseks kohalikus hariduselus oli kahtlemata poeglaste kihelkonnakooli rajamine 1847. aastal.⁷³ Kauane kooliõpetaja Adolf Assor (1881-1925) pidas kooli õitsejaks 1880ndaid, mil siia toodud lapsi õppima isegi Riiast, Lätimaalt, Irboskast ja Tartumaalt.⁷⁴ Venestamise tingimustes allutati kool haridusministeeriumile, senine saksakeelne õpe asendati venekeelsega. Ühes muudatustega kadus ka kooli senine populaarsus.⁷⁵ Venestamise eel teotses Rõuges umbes kümmekonna aasta vältel ka tütarlaste kihelkonnakool (vt lähemalt 1. peatükk, lk 13). Võib arvata, et kirjeldatud koolivõrk jäi Rõuge-suurusele kihelkonnale

---

⁷¹ Andmed pärinevad Rõuge pastorite aruannetest praostile: EAA 1205-1-124, l. 27, 115, 148p. Järgnenud sõdade ja revolutsioonide perioodil vähenes rahvaarv Rõuges tunduvalt. Nii märgitakse 1926. aastal kihelkonna elanike arvuks vaid 18 481: Võrumaa, lk 5. 20. sajandi alguse rahvaarv on piirkonna tipuks, mida pole senini suudetud ületada.

⁷² Võrumaa, lk 296; Baltisches historisches Ortslexikon. Teil I: Estland (einschliesslich Nordlivland). Hrsg. Heinz von zur Mühlen. Köln-Wien 1985, lk 490. Kuna kihelkonna rahvaarv, ja ühes sellega ka kirikukogudus, kasvas 19. sajandi algusest alates jõudsas tempos, hakkas koguduse „karjatamine” ühele pastorile üle jõu käima, mistõttu sajandi keskpaiku tõi pastor Fr. Hollmanni eestvõttel koguduse jaotamise küsimus. Paraku ei jõudnud vallad kokkuleppele ning piirduti vaid abiõpetajate palkamisega. Rõuge abikirikud olid rajatud juba tunduvalt varem: Pindi 16. sajandil ja Vana-Roosa 18. sajandi hakul: Võrumaa, lk 298-299.

⁷³EAA 1167-1-150, l. 3, 4p; Rõuge kihelkonnakoolielust pajatavad oma mälestustes J. Ungru ja A. Adson: A. Adson. Kadunud maailm, lk 166-185; Julius Ungru. Paganamaa mehe mälestusi. Võru 1996, lk 17-19.

⁷⁴ EKM EKLA 199-25, l. 144-145.

⁷⁵ Võrumaa, lk 301.

liialt hõredaks.⁷⁶ Seda kinnitavad mitmed mälestused, kus Rõuget peetakse üldiselt, kui mõned “ärksamad kandidid ja mehed” välja arvata, väheharituks, ning seda kogu Võrumaa mastaabis. Lehti ja raamatuid lugenud Rõuges ainult kihelkonnakooli lõpetanud, kusjuures suurt poolehoidu pälvinud *Olevik* ja *Sakala*. Ka seltsielu oli Rõuges Eesti rahva üldise „ärkamise” kontekstis peaaegu et olematu: 1909. aastal mainitakse siin vaid 6 tulekindlustus-, 1 põllumajandus- ja 1 karskusseltsi.⁷⁷ Vahest oli siingi oma osa täita Rõuge ääremaa-staatusel, kus raamatuis tuhnimise ja suurte tegude tegemise asemel eelistati, pruukides pastor F. R. Hollmanni (Rõuges 1902-1918) sõnu, *omaette elada*.⁷⁸

Hoolimata oma suuruselt, polnud Rõuge kuigi jõukas kihelkond, kuna põlluharimiseks sobilikku maad nappis ning olemasolevigi polnud kõige paremat sorti.⁷⁹ Seda tingis Lõuna-Võrumaale iseloomulik äärmiselt rahutu pinnamood, kus mäekühmud vahelduvad orgudega. Orgude nõlvad on tavaliselt soostunud, nende põhjasid ehivad tihti järvesilmad. Mägede tipud on enamasti kaetud metsaga. Sestap ongi põlluharimine siin võimalik üksnes madalamatel mäekühmul ja orunõlvadel.⁸⁰ Looduslikud iseärasused määrasid ka piirkonna asustusemudeli, mille levinuimaks vormiks oli hajaküla ja -talu.⁸¹ Kuna põllumajandus polnud kihelkonnas just kõige tulutoovam tegevusala, siis otsiti äraelamiseks muid allikaid. Näiteks oli siinkandis soodus tegelda piiritusetootmise ning metsamajandusega, kuna piiriäärne asukoht andis eelise toodangu turustamisel. Mõnes kohas, näiteks Haanjas, teenis suur osa talupoegadest omale elatist käsitöoga.⁸²

Esimesed andmed mõisatest Rõuge kihelkonnas pärinevad keskajast, mil mainitakse Vana-Roosa, Viitina, Pindi, Rõuge, Saaluse ja Tsooru mõisaid. Poola aegse algupäraga on Rogosi, Sänna ja Vana-Kasaritsa, Rootsi ajal ilmuvad ajalooallikatesse Vana-Nursi, Haanja ja Vastse-Kasaritsa.⁸³ Eeltoodud mõisasüdamed on märgitud ka Otto v. Huhni poolt 1820. aastal koostatud Rõuge kihelkonna kaardil (lisa 5). Pisemaid mõisaid tekkis (seda peamiselt suurematest eraldumise teel) juurde veel 20. sajandi alguseni, nõnda et 1919. aasta maareformi eel oli kihelkonnas 53 mõisat, neist 20 pea- (sh kolm riigi- ja üks

⁷⁶ Rahvaarvu pidev kasv 19. sajandi teisel poolel eeldanuks ka vallakoolide võrgu laienemist, kuid nende arv püsis veel 1909. aastal eelmise sajandi keskpaiga tasemel (22 vallakooli): **A. Richter**. *Baltische Verkehrs- und Adressbücher*, lk 690-704.

⁷⁷ EKM EKLA 199-25, l. 54, 143; **A. Richter**. *Baltische Verkehrs- und Adressbücher*, lk 690-704.

⁷⁸ EAA 1205-1-124, l. 134.

⁷⁹ **R. Wittram**. *Drei Generationen*, lk 149.

⁸⁰ Võrumaa, lk 53-54, 266-268.

⁸¹ **Gea Troska**. *Eesti külad XIX sajandil. Ajaloolis-etnograafiline uurimus*. Tallinn 1987, lk 65.

⁸² Võrumaa, lk 80-81.

⁸³ *Eesti mõisad*. Toim. Tiiu Oja. Tallinn 1994, lk 104-106; Rõuge kihelkond, lk 14.

kirikumõis) ning 33 karja- ja kõrvalmõisat.⁸⁴ Mõisaomanikeks olid siin mitmed tuntud Liivimaa aadlisuguvõsad, nagu näiteks Budbergid, Samsonid, Wahlid ja Glasenappid, kusjuures ühele ja samale isikule võis samaaegselt kuuluda mitu mõisavaldust.⁸⁵ Oluline on ka märkida, et paljud kihelkonna mõisnikud ei elanud alaliselt n-ö koha peal, vaid eelistasid mõisa rendile anda ja/või valitseja palgata, mistõttu rentnike-valitsejate kiht oli siin tavapäratult suur.⁸⁶

Rõuge mõis ei tekkinud tühjale kohale. Soodsa asukoha tõttu (hästi kaitstud, veekoguderikas) asustati Liinjärve kallas juba 6. sajandi paiku ning mõni aeg hiljem, 8. sajandil, rajati asula kõrvale ka linnus. Mõlemad on aga 11. sajandil mõneks ajaks hüljatud.⁸⁷ Vana asulakoha lähedale tekkis millalgi keskajal Rõuge mõis. 1627. aasta allikas mainitakse seda ühes kahe küla, kuue veski ja üheksa järvega.⁸⁸ Oluline on märkida, et kuni Rootsi aja keskpaigani (1668) kuulus Rõuge mõisa valdusalla ka Vana-Nursi mõis, millest hiljem, 1765. aastal, eraldus omakorda Vastse-Nursi.⁸⁹ Esimeseks teadaolevaks Rõuge mõisnikuks oli Georg **Kursel**, kes omandas selle abielu kaudu 1540. aasta paiku. Kurselite kätte jäi mõis enam kui sajaks aastaks. Seejärel vahetusid omanikud suhteliselt tihti: mõis kuulus kordamööda **Riesenkampffi**, **Blankenhageni**, **Bistrami**, **Dinggraveni**, **Schmidti**, **Freymanni** ja **Ungern-Sternbergi** suguvõsadele, enne kui see 1814. aastal **Samsonitele** müüdi.⁹⁰ (vt 1. peatükk alates lk 12)

Rõuge mõis oli alates muinasajast kuni vaadeldava perioodi lõpuni kihelkonna südameks. Nõnda kõrge staatuse aluseks ei olnud Rõuge suurus, kuna oma pindalalt ja rahvaarvult jäi ta kihelkonna mõisate seas pigem keskmiste, koguni pisemate hulka.⁹¹ Ka ei paistnud Rõuge kihelkonna mastaabis silma oma erilise jõukuse poolest, sest parimad põllumaad ja suuremad talud asusid hoopis Tsoorus. Viimast peeti ka piirkonna kõige

⁸⁴ Võrumaa, lk 263; Teisal antakse kõrval- ja karjamõisate arvuks 46: Eesti mõisad, lk 104-106.

⁸⁵ Nii näiteks oli Oskar Wilhelm v. Wahl alates 1890ndate algusest Vana- ja Vastse-Nursi ning Juba mõisate omanik: **A. Richter**. Baltische Verkehrs- und Adressbücher, lk 690-704.

⁸⁶ EAA 1205-1-124, l. 34-35. 1892./93. aasta aadressiraamatu järgi majandasid vaid 4 mõisnikku oma mõisat iseseisvalt, kuna ülejäänud olid palganud valitseja ja/või rentniku: **A. W. Kröger**. Livländisches Verkehrs- und Adrekbuch, lk 85-87.

⁸⁷ Eesti esiajalugu. Koost. Lembit Jaanits, Silvia Laul, Vello Lõugas, Evald Tõnisson. Tallinn 1982, lk 257, 260.

⁸⁸ Baltisches historisches Ortslexikon, lk 490.

⁸⁹ Eesti mõisad, lk 106. Ajalooline side seletab, miks veel 19. ja 20. sajandi vahetusel asus osa Rõuge mõisa heina- ja karjamaatükkidest lausa Vastse-Nursi mõisamaade sees. (vt ka lk 23) Samuti ei katkenud sajanditeks tihe läbikäimine kahe mõisa omanike ja talupoegade vahel.

⁹⁰ **L. von Stryk**. Beiträge zur Geschichte, lk 265-267.

⁹¹ Rõuge kihelkonna mõisate pindala ja rahvaarvu võrdlemiseks vt EAA 1400-1-203; **L. von Stryk**. Beiträge zur Geschichte, lk 265.

haritumaks paigaks.⁹² Kuid mis siis tegi Rõugest kihelkonna keskuse? Esmalt oli ta juba muinasajast saati piirkonna üheks olulisemaks teede ristumispunktiks. 19. sajandil läbis Rõuget Võrru suunduv postitee, varasemal ajal ka Pihkva-Riia postitee, mida mööda liikusid rahvapärimuse järgi suured kaubavoorid.⁹³ Ka oli Rõuge väiksemate teede kaudu ühenduses kõigi teiste kihelkonna asustuskeskustega, kuna siin asus peakirik ühes pastoraadi ja kolme surnuaiaga. Ühesõnaga - kõik kihelkonna teed viisid Rõugesse. Teiseks olid Rõuges mitmed kohaliku elanikkonna igapäevaelus olulised asutused nagu näiteks kihelkonna apteek ning doktoraat (mõlemad alustasid tööd 1890ndate keskpaiku).⁹⁴ Samuti asusid siin poeg- ja tütarlaste kihelkonnakoolid, vallakool⁹⁵, kõrts, mitu pisipoodi, telefon ja kogu kihelkonna hüvanguks tegutseva Vastastikuse Tulekindlustusseltsi peakorter (viimane alates 1907). Igal neljapäeval toimus Rõuge kõrtsi juures nädalalaat ning sügisel ka aastalaat.⁹⁶ Kolmandaks oli Rõuge oluliseks majanduslikuks tugipunktiks, mille keskmes seisis kahtlemata Rõuge mõis ühes oma arvukate tööstus- ja kaubandusettevõtetega. (vt 3. peatükk lk 37-41) Lõpuks tuleks mainida Rõuge imekaunist loodust, mis siia palju külalisi meelitas ja mille tunnuseks on vahest Rõuge org (Ööbikuorg) ning seitset järve ühendav ahelkett. Siinsesse loodusesse võis lausa armuda. Nii olla kohalik pastor E. T. Hahn (Rõuges 1874-1886) Rõuget *Liivimaa pärliks* nimetanud. Veel enne teda, 1874. aastal, kirjutas pastor R. Hollmanni (Rõuges 1844-1859) lapselaps Emmy Wittram oma mälestustes: *Rõuge on see mõõdupuu, mille järgi ma kõiki maastikulisi kaunidusi hindan.*⁹⁷ *Last but not least*, Rõuge oli kihelkonna keskuseks ka geograafilises plaanis ning küllap vist asjata pole tema järgi nime saanud kogu kihelkond. Siiski tuleb märkida, et Rõuge positsioon kihelkonna südadena hakkas 19. sajandi teisest poolest alates mingil määral murenema, kuna piirkonna ääre poolsed vallad koondusid üha enam lähemalasuvate keskuste ümber.⁹⁸ Küll aga säilitas Rõuge veel pikaks ajaks oma rolli kihelkonna keskosa südadena.

⁹² Võrumaa, lk 3, 294.

⁹³ Rõuge kihelkond, lk 192; Võrumaa, lk 60; EAA 567-2-802, l. 40.

⁹⁴ Pastor R. Kallase kirjast 25.01.1895 selgub, et kihelkonnaarstil oli päevas umbes kümnekond patsienti. Doktoraadis asus ka väike laatsaret: EAA 1400-1-172; EAA 1400-1-177, l. 11-12.

⁹⁵ Rõuge oli ka samanimelise valla, kuhu 19. sajandi lõpust kuulusid Rõuge kõrval ka Säna mõis ja pastoraat, keskuseks: siin asusid vallavalitsus ja -kohus: **A. Richter**. *Baltische Verkehrs- und Adressbücher*, lk 698-699.

⁹⁶ Samas, lk 698-699.

⁹⁷ **A. Adson**. *Kadunud maailm*, lk 198; **R. Wittram**. *Drei Generationen*, lk 166.

⁹⁸ Võrumaa, lk 295 ja 297.

2.2. Rõuge mõisa suurus ja mõisakompleks

Rõuge puhul oli tegemist keskmise suurusega rüütlimõisaga⁹⁹, millele kuulus 1892./1893. ja 1909. aasta aadressiraamatute andmetel 3659 vm (338 taalrit) mõisamaad (sh 571 vm (102 taalrit) kvoodimaad) ja 3229 vm (532 taalrit) talumaad ehk kokku 6888 vm (870 taalrit) maad. Suurem osa talumaast (3001 vm) oli 1909. aastaks müüdud ning ei kuulunud enam mõisa haldusalasse.¹⁰⁰

Vaadeldgem nüüd lähemalt Rõuge mõisakompleksi ja -südant. Hinnaliseks allikaks on siinkohal erinevad revisjoni- ja ankeetküsitluste materjalid ning kartograafilised allikad. Mõisa- ja kvoodimaal leidus tavaliselt lisaks peamõisale ka kõrval- ja/või karjamõis(aid) ning mitmesuguseid talundeid ja kohti, näiteks nagu veski- ja metsavahikohad. Kõik nad kujutasid endast iseseisvat majandusüksust ning olid tihtipeale välja renditud. 1866. aasta mõisaankeedi andmetel oli selliseid majandusüksusi Rõuges lisaks peamõisale kuus: sulasteasundus, veski, kõrts, kaks metsavahikohta ja sepikoda.¹⁰¹ 19. ja 20. sajandi vahetusel oli neid juba poole võrra enam, kokku kaksteist.¹⁰²

- müümata maksuvabal mõisamaal: Rõuge mõis, Möldri ja Nitso I, II talud, veski, kõrts, Kõva asunike- ja Lükka metsavahikoht, tellisetehas;
- müümata maksuvabal kvoodimaal: Muhkamõtsa karjamõis¹⁰³ ühes Andimetsa sulasteasundusega;
- müümata maksukohustuslikul talumaal: Soemäe (3), Jaanipeebu (18) talud.

Mõisa piiridesse jäi ka mitu maja, mille rentnikeks olid tihtipeale mõisa käsitöölised. Nii näiteks ehitati 1906. aastal Rõuge kellaspepp Peeter Tinnerti tarvis maja, mida hakati selle

⁹⁹ 20. sajandi algul loeti väikeseks mõisaks alla 1000, keskmiseks 1000-5000, suureks 5000-10 000 ja ülisuureks üle 10 000 ha suuruseid mõisaid: **T. Rosenberg**. Eesti mõisate ajalooline ülevaade, lk 26.

¹⁰⁰ **A. W. Kröger**. Livländisches Verkehrs- und Adrekbuch, lk 86; **A. Richter**. Baltische Verkehrs- und Adressbücher, lk 698. Mõisa maa jagunemine mõisa-, kvoodi- ja talumaaks kinnitati 1849. aasta Liivimaa talurahvaseadusega. Selle kohaselt tuli talumaast eraldada 1/5, mis liideti kvoodimaa (so mõisa tagavaramaa, mille esmaseks funktsiooniks pidi saama mõisa varustamine tööjõuga) nime all mõisaga. Erinevalt talumaast olid mõisal vabad käed mõisa- ja kvoodimaa kasutamisel: seda võis rentida, müüa, kasutada palgamaana jne: **R. Lillak**. Eesti põllumajanduse ajalugu, lk 91-93; **Hendrik Sepp**. Lõuna-Eesti põllumajanduse arengu suund 1880-ndais aastais. Tartu 1940, lk 341. Rõuge mõisas eraldati kvoodimaa 1849. aastal. Hiljem on toimunud pisemaid maade vahetusi, kusjuures mõis on siin käitunud suhteliselt omakasupüüdliselt. Nii näiteks eraldati 1870. aastal talumaast mõisale 127 vm 10 ka, vastu saadi vaid 91 vm 10 ka mõisamaad: EAA 296-9-566, l. 205.

¹⁰¹ EAA 1427-1-145.

¹⁰² EAA 2469-1-636, l. 9, 17-19.

¹⁰³ Muhkamõtsa karjamõis moodustati mõisaga liidetud Andimiku ja Jaanimäe küladest 1860. aasta paiku. Siin oli kaks elumaja mõisa päeviliste tarbeks, keda rakendati peamiselt põllutöödel ning karja eest hoolitsemisel: EKM EKLA 199, 25: 86, 140; **A. Richter**. Baltische Verkehrs- und Adressbücher, lk 699.

omaniku järgi Tinertiks kutsuma. Alates 1898. aastast rentis Kilomani maja aga kihelkonnaarst.¹⁰⁴

Visuaalselt võib Rõuge mõisakompleksi näha omaaegsetel kaartidel, millele on lisaks mõisasüdamele ja iseseisvatele majandusüksustele märgitud ka ühiskondlikud hooned, nagu näiteks valla- ja koolimajad ning doktoraat. Veelgi enam, kaartidelt võib leida andmeid ka mõisamaa kõlvikute jaotuse ja asukoha, aga ka talude ning külade paiknemise kohta.¹⁰⁵ Heitkem pilk Liivimaa rüütelkonna maamõõtja Reinhard Jakobsoni poolt 1899. aastal koostatud Rõuge mõisa kaardile (lisa 6). Kaardi keskmes on Rõuge mõisasüda. Sellest loodesse jäi Andimetsa sulasteasundus, samuti Lükka mets ja metsavahikoht. Peamõisast läänes asusid Muhkamõtsa karjamõis, Nitso talud, Kõva mets ning selle piiril paiknev metsasulaste elumaja; edelas Tõrvapalu männik, Ruuga soo ja Jaanipeebu küla ühes vallamaja ja -kooli ning tütarlaste kihelkonnakooliga. Viimases leidsid kooli sulgemise järel omale eluaseme mõisa pooleteramehed. Mõisasüdamest kirdes kõrgel mäenukil paiknes kirik ning otse selle külje all Ööbikuorg ja poeglaste kihelkonnakool. Mõisale kuuluv vesiveski oli rajatud Suur- ja Ratasjärve vahele, Ratasjärve kaldal asus ka tellisevabrik. Mõisa põllud laotusid suures osas pea- ning Muhkamõtsa karjamõisate ümber. Heina- ja karjamaad asusid ribadena põldude ja metsade vahel, tihti ka orgude jalamil. Muist heinamaadest jäid mõisasüdamest aga hoopis kaugemale, ulatudes lahusmaatükkidena Vastse-Nursi ja Sänna mõisa- ning talumaade sisse pikituna isegi Sõmerpalu ja Kärgula mõisate piirini.¹⁰⁶ Rõuge mõisamaa oli mitmest küljest ümbritsetud talumaaga. Naabermõisateks olid põhjas Vastse-Nursi, kirdes pastoraat, lõunas Viitina ning läänes Sänna.¹⁰⁷

Nagu eelnevalt mainitud, seisis iga majandusüksus iseseisvalt, moodustades oma hoonete ja maalapiga omaette kompleksi. 1899. aastal kuulus Liivimaa maakatastri andmetel Rõuge mõisale ühtekokku 90 erinevat elu- ning majapidamishoonet, kusjuures kõige suurem hoonete kontsentratsioon (36) oli Rõuge mõisasüdames.

Oluline on rõhutada, et suur osa ehitustegevusest leidis aset just vaadeldaval perioodil. Siinkohal ei olnud Rõuge mingi erand. Käsikäes kiire mõisamajanduse uuenemise ning vaba kapitali kuhjumisega kasvas 19. sajandi lõpus ehitustegevuse maht

¹⁰⁴ K. Pettai. Rõuge kihelkond Rõuge; EAA 1400-1-172, 25.01.1895; 1400-1-7, l. 12-13p.

¹⁰⁵ EAA 2469-1-768; 3724-5-2861; 3724-5-2867; 2072-9-680.

¹⁰⁶ EAA 2469-1-768.

¹⁰⁷ EAA 3724-5-2867; 3724-5-2861.

hüppeliselt kõigis Balti kubermangude suurmajapidamistes. Selle tulemusena suurenes mõisates tunduvalt ehitustööliste arv, samuti tekkis arvukalt juurde uusi telliselõve ning lubjapõletamisahjusid.

Arhitektuuri stiililt langeb käsitledav periood historitsismi, mis erines varasemast klassitsistlikust suunast näiteks selle poolest, et kui varem moodustasid peahoone ja erineva otstarbega kõrvalhooned ühtse terviku, siis nüüd jagati need, võttes arvesse nende funktsiooni, omaette gruppidesse, kusjuures peahoone jäeti soliidsesse üksindusse keset parki, ehk siis – varasemast enam lähtuti hoonete paigutamisel utilitaarsetest-ratsionaalsetest faktoritest.¹⁰⁸ Uutest suundadest võttis malli ka Oskar v. Samson, kui asus Rõuge mõisakompleksi välja ehitama.¹⁰⁹ Domineerivaks ehitusmaterjaliks oli endiselt puit, kuid perioodi lõpu poole võib märgata üha rohkem kivi (tellised/maakivi) kasutamist. Hooneid kattis enamasti laast- või sindli-, harvem õlg- või katusekividest valmistatud katus. Huvitava killuna märgiks ka, et suurem osa mõisale kuulunud elu- ja majapidamishoonetest (isegi küünid!) oli varustatud lukuga.¹¹⁰ Oletatavasti oli sel süveneva peremehetunde kõrval ka maisem põhjus: teiste tagant näppajaid ja vargaid liikus maal varasemast enam ringi. 19. ja 20. sajandi vahetuse revisjonis on 71% Rõuge mõisa hoonete seisukorda hinnatud heaks, ülejäänud on klassifitseeritud kasutuskõlblikuks.¹¹¹

Rõuge mõisasüdant on kujutatud kõige paremini Hermann v. Samsoni koostatud plaanil. (lisa 8) Ehkki see on visandatud mälupiltide järgi ning kujutab Eesti vabariigi aegset hoonete paigutust, peegeldab see kindlasti ka Rõuge mõisasüdamikku meile huvipakkuval perioodil, kuna enamik hooneid valmisid siiski Oskar v. Samsoni eluajal. Lisaks vaid, et Oskari-aegne peahoone pole tänasel päeval säilinud, kuna hävis Vabadussõjas 1919. aastal. Siiski võib mälestuste ning omaaegsete fotode ja jooniste põhjal oletada, et tegemist oli nn šveitsi stiilis¹¹² pika ühekordse puumajaga, mida osaliselt

---

¹⁰⁸ A. Hein. Eesti mõisaarhitektuur, lk 91, 269-271.

¹⁰⁹ Pidevast ehitustegevusest kõnelevad Rõuge mõisa fondis säilitatavad arvukad majandusdokumendid. Näib, et uusehitistesse ja nende inventari, aga ka vanemate hoonete remontimisse investeeritud summad neelasid päris priske osa mõisa eelarvest. Näiteks leidsid suured ehitustööd aset 1880ndate alguses, mil tegeldi õllevabriku ja Muhkamõtsa karjamõisa väljaehitamise. Kokku investeeriti uutesse hoonetesse paari aasta vältel veidi vähem kui 2500 rbl. Sulaste elumaja ehituskuludeks arvestati 1894. aastal aga ligikaudu 3200 rbl, valitsejamaja rajamiseks 3000 rbl: EAA 1400-1-7, l. 1-2p, 7p-8, 26. Inventariloendi näitena vt EAA 1400-1-6, l. 81-85p.

¹¹⁰ EAA 1400-1-6, l. 9.

¹¹¹ EAA 2469-1-636, l. 22-23.

¹¹² Paistab, et antud ehitusstiil oli Rõuge kandis neorenessansi kõrval suhteliselt levinud. Ka Rõuge naabermõisa Sänna härrastemaja esindas sama arhitektuuri stiili: A. Hein. Eesti mõisaarhitektuur, lk 103-107.

kattis katusekorrus. Hiljem liideti hoonega moodne, ohtra puitpitsiga kaunistatud puitveranda. Maja sisustus oli kujundatud biedermeier-stiilis.¹¹³

Rõuge mõisahoone polnud kaugeltki mitte nõnda paraaditsev, nagu paljud kaasaegsed härrastemajad. Põhjuseks oli arvatavasti muuhulgas ka see, et mõisnikupere ei elanud aastaringselt Rõuges, mistõttu piirduti tagasihoidlikuma lahendusega. Samas aitas šveitsi stiil rõhutada 20. sajandi algul Balti aadli poolt ülistatud maalähedast elustiili, mis kujunes vastukaaluks üha tugevnevale poliitilisele ja sotsiaalsele survele.¹¹⁴ Ka Rõuge peahoone välisfassaadi ning sisustuse uuendamiseks ja esinduslikumaks muutmiseks on just 1880.-1890. aastatel suuri summasid eraldatud.¹¹⁵ Samaaegselt toimus härrastemaja ümbritseva ulatusliku haljas- ja pargiala rajamine. (vt 3. peatükk lk 43) Üldiselt võib väita, et kogu mõisas toimunud ehitustegevus oli pikemaajaline ja hästi planeeritud ettevõtmine, andes tunnistust Samsonite üha suurenevast jõukusest ja ettevõtlikkusest.

---

¹¹³ Berichte über die Güter Rauge, lk 11.

¹¹⁴ A. Hein. Eesti mõisaarhitektuur, lk 202-205.

¹¹⁵ Näiteks on säilinud Samsoni visand 1891. aastal härrastemaja remondi, uue mööbli ja vana mööbli restaureerimiseks tehtavate kulutuste kohta. Allikas on huvipakkuv eelkõige arhitektuuriajaloolises plaanis, kuna siin loetletakse muuhulgas üles ostetud mööbli- ja sisustusesemed. Kokku kulutati 1891. aastal härrastemaja uuendamise peale 1165 rbl: EAA 1400-1-188; 1400-1-208, l. 5-11.

*Kõrgeauline härra O. von Samson! Käesolevaga teatan Teie Kõrgeaulisele kuulekalt, et minu naine hoolitseb meelsasti Wraker'i kostitamise eest. Tõrvapalu takseerimisega jõuab Wraker täna lõpule ja jätkab tööd Mõrukondis. Kriipsutasin kassaraamatust maha märtsis arvele võetud üleliigsed 21 kopikat ...*¹¹⁶

3. MÕISAMAJANDUS

3.1. Üldjooni 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse mõisamajandusest

19. sajandi teine pool ja 20. sajandi algus tähistab Balti ühiskonnas põhjanevate, kiirelt teineteisele järgnenud muutuste aega, mille tulemusena teises oluliselt varasem ühiskondlik ja ka majanduslik pale. Mis põhjustas hüppelised muutused ning kuidas neile reageeriti? Mida tähendas olla vaadeldaval perioodil mõisaomanik? Mida kujutas endast mõisamajandamine? Neile küsimustele püütaksegi järgnevalt vastata.

Võib väita, et aeg alates 19. sajandi keskpaigast oli baltisaksa mõisnike jaoks pidevaks enesekehtestamise, samas ka otsingute perioodiks. Selle taustaks oli muuhulgas teravnev poliitiline situatsioon ning üha suurenev rahulolematuse aadli majandusliku domineerimisega, seda nii teiste kohalike seisuste (kodanlaste ja talurahva) kui ka Vene keskvoimu poolt. Mitmelgi korral tuli alla vanduda ning järeleandmisi teha.¹¹⁷ Suure väljakutse esitasid Balti mõisaomanikele ka Venemaale jõudnud tööstuslik pööre ning sellega kaasnenud linnastumine, teaduse ja tehnika saavutuste ellurakendamine ja üleminek naturaalmajanduselt turumajandusele. Viimane leidis aset 1860. aastatest alates. Maal tähistas see muuhulgas siirdumist teoorjuslikult majapidamiselt kapitalistlikule ehk palgatööjõudu kasutavale majandamisele.¹¹⁸ Ühes turumajandusreeglite omaksvõtmisega lülitati sinne ala maailmamajanduse süsteemi. Praktikas tähendas see välismaise kapitali osakaalu kasvu ning üha suuremat sõltuvust muust maailmast: vaatamata Balti kubermangude perifeersele asukohale, avaldas nüüdsest ka selline kauge sündmus nagu USA kodusõda oma mõju.¹¹⁹ Turumajandusele üleminek kätkes endas ka palju positiivset. Tunduvalt avardusid turustamisvõimalused nii mikro- (kihelkond, kreis) kui makrotasandil

¹¹⁶ Katkend õllepruul J. Mertsoni kirjast O. v. Samsonile 5.05.1903: EAA 1400-1-173, l. 46-46p.

¹¹⁷ Nii näiteks oli 1866. aastast mõisaomanike õigus kõigil seisustel, mille tulemusena kahanes pikemas perspektiivis aadli maavaldus. Valusaks löögiks oli ka 1871. aastal talupoegadele veskipidamiseõiguse andmine ning riikliku viinamonopoli kehtestamine aastal 1900.

¹¹⁸ R. Lillak. Eesti põllumajanduse ajalugu, lk 77; H. Sepp. Lõuna-Eesti põllumajanduse arengu suund, lk 386.

¹¹⁹ R. Lillak. Eesti põllumajanduse ajalugu, lk 107. Üldiselt oli majanduslikke ebastabiilsuse perioode varasemast enam. Selle põhjuseks olidki enamasti üleilmsest kehvast turukonjunkturist põhjustatud kriisid, ehkki ka kohalikke tegureid (nt ikaldused) ei saa alahinnata. Vt näiteks 1901.-1903. aasta majanduslanguse tagamaid: Eesti NSV majandusajalugu, lk 114.

(kubermang, välismaa) ning sellest sai suurenenud konkurentsi kõrval olulisim kohaliku majanduselu elavdaja. Mõistagi mängis siinkohal olulist rolli transpordiolude paranemine, eelkõige raudteevõrgu väljakujunemine. Üldiseks tendentsiks oli senisest tihedam integreerumine Vene impeeriumi siseturuga, seda eriti pärast Euroopat 1880. aastatel tabanud majanduskriisi. Turumajanduse omaksvõtmisega teiseses ka raha roll: raha hakkas Balti provintssideski muutuma üha enam võimu allikaks ja sümboliks.

Kirjeldatud uudne olukord oli Balti mõisnikkonnale suureks väljakutseks. Enam ei olnud võimalik biidermeieri-stiilis vaikelu elada. See, kes tahtis üha tiheneva konkurentsi ja ühiskondliku surve tingimustes „ellu jääda”, pidi kõvasti oma majapidamise edendamise nimel vaeva nägema ning seda kaasajastama. Viimane kätkes endas muuhulgas talude päriseksmüümist, üleminekut palgatööjõule, uute majandusharude (metsamajandus, kalatööstus jm) arendamist, põllumajanduse ja tööstuslike ettevõtete mehhaniseerimist ning uute põllukultuuride ja -riistade kasutuselevõttu. Mõisnike jaoks oli 19. sajandi teine pool pideva otsingu ajaks. Keskseks küsimuseks sai: kuidas muuta oma majapidamist tulutoovamaks ja konkurentsivõimelisemaks. Kui naturaalmajanduse tingimustes toodeti kõik eluks tarvilik ise, siis nüüd muutus möödapääsmatuks spetsialiseerumine ja oma nišši leidmine. Mõisamajanduse kaasajastamine sai võimalikuks suuresti tänu Balti edumeelse mõisnikkonna ühistele ponnistustele. Uute ideede genereerimiseks ja rakendamiseks koonduti mitmesugustesse ühisustesse ja seltsidesse, tihendati kontakte kodanlastest pankurite ja kaupmeestega, võimalikuks sai kõrgema põllumajandusliku hariduse omandamine kohalikes õppeasutustes. Ideed ja kogemused levisid enneolematu kiirusega üha laieneva publitsistika ja seltside poolt korraldatud põllumajandusnäituste ning levitatud brošüüride vahendusel. Oluline on siinkohal rõhutada, et mõisamajanduse kaasajastamisel võeti eeskujul Lääne-Euroopast.¹²⁰ Mõisnikke, kes võtsid väljakutse vastu ning kujundasid oma majapidamise ümber kaasaegsetele nõuetele vastavaks, saatis pikemas perspektiivis edu: nende mõisatest kujunesid 20. sajandi alguseks tõelised kapitalistlikud

---

¹²⁰ Euroopa mõju sinsele majandusele vaadeldaval perioodil on Eesti historiograafias vaid vilksamisi mainitud, mistõttu see vajaks põhjalikumat käsitlemist. Laenud on silmnähtavalt olemas. Näiteks sai peenvillalammaste kasvatamine alguse Inglismaalt, kust see üle mandri siia levis; teotöö asendamisel palgatööga on otsesed Prantsuse füsiokratismi juured; krediitkassad loodi aga Preisi mustri järgi: **R. Lillak**. Eesti põllumajanduse ajalugu, lk 65; **H. W. Whelan**. Adapting to Modernity, lk 84, 89. Välismaiste ideedega tutvumisel oli meedia kõrval oluline osa ka isiklikel kontaktidel ning mõisnike endi algatusel ette võetud ringreisidel Euroopasse, mille jooksul nähtu ja kogetu siia kaasa toodi. Taolise Euroopa-tuuri tegi tudengina läbi ka Oskar v. Samsoni poeg Karl. Muuhulgas külastas ta mitmeid Euroopa mõisamajapidamisi. Ühes oma kirjas isale edastab Karl, et leidis Seelandis asuva mõisa külalisteraamatust kümme konna Liivimaa eesrindliku mõisaomaniku nimed (Tilsi Roth, Karste Oettingen jt): EAA 1400-1-176, kiri 13.08.1902.

suurmajapidamised. Teine osa aadelkonnast aga laostus või loobus põllumees olemisest mõne muu ameti kasuks. Hoolimata suurest poliitilisest survest säilitas aadel dominantse majandusliku positsiooni Vene impeeriumi lõpuni. Lisaks sellele, et suudeti säilitada olulised aastaringset sissetulekut andvad privileegid (mh ainuõigus toota õlut ja viina, pidada kõrtse ja laatu)¹²¹, jäi ka maaomandi seisuslik iseloom Eesti Vabariigi maareformini suures osas alles.¹²²

Mõistagi vajati mõisamajanduse edendamiseks vaba raha ehk algkapitali. Selle hankimiseks oli 19. sajandi keskpaigas kaks võimalust: laenamine ning mõisamaa müümine ja rentimine. Suuremaid rahasummasid oli võimalik laenata finantsasutustelt ja/või eraisikutelt (tavaliselt kaupmeestelt, advokaatidelt) ning seda võimalust on ka laialdaselt kasutatud.¹²³ Samas oli laenamine üsna riskantne üritus, kuna võisid tekkida, ja sageli tekkisidki, raskused laenu tagasi maksmisega. Oli mõisnikke, kes suutsid tasuda vaid võlaprotsente ning neidki, kelle maaomand krediidiselti poolt oksjonile pandi. Ka Oskar v. Samson võttis mitmel korral nii krediidasutustelt kui eraisikutest krediitoritelt laenu.¹²⁴ Liivimaa krediitkassalt laenati suuremad summad aastatel 1874 ja 1899 (vastavalt 28 500 ja 40 500 rbl). Umbes samal ajavahemikul (1874-1894) laenas Samson eraisikutelt 63 650 rbl, millest võib järeldada, et eraisikutelt laenatud summad olid enam-vähem samas suurusjärgus pangalaenuga.¹²⁵ Autori kasutada olnud allikate põhjal ei selgu, kas kodanikelt laenamine oli tollal tavaline nähtus. Samsonite puhul soodustas seda kindlasti suguvõsa kodanlik päritolu ja pikaajalised tihedad kontaktid nendega. Oli ju ka O. v. Samsoni vanim poeg Friedrich elukutseline advokaat. Paistab, et Samson on võlaprotsentide ja -summa tasumisega edukalt toime tulnud, sest muidu poleks ta saanud üha uuesti laenata. Siiski oli Rõuge mõisal lasuv võlakoorem tema surma järel ääretult suur, ulatudes 1907. aastal 110 650 rbl-i, sh 47 000 rbl võlgneti krediitkassale, 63 650 aga

---

¹²¹ H. W. Whelan. Adapting to Modernity, lk 285-286.

¹²² T. Karjahärm. Ida ja Lääne vahel, lk 280.

¹²³ Olgu siinkohal märgitud, et võlgu elamine muutus 19. sajandi lõpu poole väga populaarseks ka igapäevaelu tasandil. Nagu nähtub Rõuge 1890ndate keskpaiga majanduse pearaamatust, jääd tihtipeale võlgu kaupade ostmisel ning palkade tasumisel. Samas on ka ise teistele raha laenatud. Ehk seletab seda käibiva sularaha puudus, mistõttu osad ülekanded viibisid: EAA 1400-1-190, l. 9-19, 23-25, 65.

¹²⁴ Meenutagem, et juristiharidusega O. v. Samson oli mõnda aega (1883-1888) Liivimaa Mõisate Krediidiselti Eesti distrikti direktoriks, mistõttu ta oli laenusaamisvõimaluste ja -tingimustega hästi kursis.

¹²⁵ Eraisikutelt võetud laenu puhul oli tegemist hüpoteeklaenuga, mis saadi mitmes jaos erinevatelt isikutelt. Suurimaks laenajaks oli advokaat Theodor Wulffius, kellelt võeti võlgu 51 000 rbl: EAA 2469-1-636, l. 12-14, 26-28.

eraisikutele. Lisaks võib siia juurde arvata Liivimaa krediitkassale võlgnetavad Samsonile kuulunud talude ostuvõlad 5100 rbl väärtuses.¹²⁶

Teiseks kapitali hankimise viisiks oli mõisamaa müümine ja rentimine. Talupoegadelt ostuvõlgadena laekuvad summad olid eriti hinnaliseks tuluallikaks 19. sajandi lõpukümnenditel, kuna 20. sajandi algul hakkasid need ühes ostuprotsessi lõpulejõudmisega ammenduma. (vt ka 4. peatükk lk 57-58) Mõisamaa ja -kohtade rentimisest saadav summa moodustas aga perioodi lõpuni märkimisväärse osa mõisa sissetulekutest. Oluline oli algkapital oskuslikult investeerida (nt tööstuslikesse ettevõtetesse) ning see kasu teenima panna. Siiski võis kuluda aastaid, enne kui mõisamajanduse tulud hakkasid ületama kulusid.

Üheks uuenduseks mõisamajanduse vallas oli vaadeldaval perioodil mõisale kuulunud hoonete, vilja ja karja kindlustamine tule ning halbade ilmastikunähtuste vastu. Sel otstarbel loodi 19. sajandi teisel poolel mõisnike poolt ülekubermangulised, kindla põhikirja ja organisatsiooniga ühingud. Viimaste eeskujul tekkisid peagi väiksemad, kihelkonna ja/või valla piiresse jäävad tulekindlustusühingud, millega liitusid tihtipeale ka taluperemehed. Rõuge kihelkonnas loodi tulekindlustusselts 20. sajandi algul pastor F. R. Hollmanni eestvõttel. Kõige suuremaks vaenlaseks oligi maal tuli: põlengud olid sagedased ning võisid mõisamajandusele suurt kahju tekitada. Tule laastavat kätt kogeti 1904. aasta märtsis ka Rõuges, mil põles maha mõisa tall ühes suurema osa piimakarja ja sigadega.¹²⁷ Kui varem kindlustati Rõuge hooned majandusüksuste kaupa eraldi, siis 20. sajandi algul sõlmiti kollektiivkindlustuslepingud. Kuna suur osa mõisa tuludest laekus õllefabrikust, siis oli kindlustatud ka õllekeetmiseks kuluv tooraine.¹²⁸ Kindlustussummad moodustasid enamiku mõisa maksukoormusest.¹²⁹

Ühes turumajanduse levikuga juurdus mõisates ka moodne raamatupidamine, mille ilminguks on enneolematu paberimajanduse kasv 19. sajandi viimastel kümnenditel. Lõviosa tollaste mõisaarhiivide materjalidest moodustavadki mitmesugused majandusdokumendid nagu tulude-kulude aruanded, maksekviitungid, igakuised

¹²⁶ EAA 2469-1-636, l. 44-46p. Paistab, et Oskar v. Samsoni poegade mõisnikuksolemise ajal on laenude tagasimaksmine takerdunud: 1909. aasta lõpuks oli võlakooormus kasvanud 128 650 rbl-le. Ju jõuti vaid laenuprotsendid õigeaegselt tasuda: EAA 2469-1-636, l. 75-77p.

¹²⁷ Ligi 100-pealisest karjast hukkus 70 lehma ja 3 siga. Ehkki kari oli kindlustatud, oli tekitatud kahju ääretult suur. Tänu tulekahjule ütles mõisa põllumajanduse rentnik Eduard Luha ennetähtaegselt rendilepingu üles: EAA 1400-1-176, kiri 15.04.1904; 1400-1-6, l. 86-86p.

¹²⁸ EAA 1400-1-150, maksekviitung 15.04.1895.

¹²⁹ Näiteks tasus Samson 1894. aastal ainuüksi mõisa peakompleksi ja karjamõisa hoonete kindlustamise eest ligi 100 rbl: EAA 1400-1-150, maksekviitung 19.01.1894.

kassaraamatud, mõisaametnike kirjad. (lisa 8) Nagu nähtub kassaraamatutest, on sel ajal märgatavalt suurenenud kulutused erinevatele kontoritarvetele (paber, tint, ümbrikud, margid, kladed). Paberimajanduse vohamise tingis puhas praktiline tarvidus, kuna mõisa edukas majandamine eeldas jooksvate kulude-tuludega kursis olekut. Teisalt suurenes 19. sajandi lõpul märkimisväärselt ka riiklik bürokraatiaaparaat ning ühes sellega mõisa kokkupuude erinevate ametiasutustega. Seda tunnistavad mõisafondides talletatavad arvukad ametiasutuste ringkirjad, teadaanded ning ankeetküsitluste materjalid.¹³⁰ Paberimajanduse tegi eriti keerukaks ja mahukaks see, et Balti kubermangudes käis ametlik asjaajamine kolmes – eesti, vene ja saksa – keeles, mistõttu tihtipeale tuli ühest ja samast dokumendist koostada mitu sisult identset koopiat. Rõuge raamatupidamine paistab olevat heas korras. Vastav nõue esitati töö- ja rendilepingutes ka kõigile tähtsamatele ametimeestele.

Nõnda nagu talurahva puhul, peeti antud ajajärgul mõisateski lugu rahvakalendri tähtpäevadest. Majandusaasta algust ja lõppu tähistas 23. aprill – jüripäev. Siis sõlmiti tavapäraselt ka rendi- ja teenistuslepingud. Mõisatöölisele maksti palka neli korda aastas: jaani-, mihkli-, uusaasta- ja jüripäeval. Alles venestamisaja lõpus hakkas mõisas kohati juurduma uus tava arvestada majandusaasta algust 1. jaanuarist. Siiski jäi 23. aprill perioodi lõpuni majandusaasta kõige tähtsamaks terminiks.¹³¹

Järgnevalt pisut Rõuge mõisa kaubandussuhetest ja -partneritest. Üldiselt oli käsitletav periood mõisakaubanduse kiireks edenemise ajaks. Seda soodustas linnastumise ja turumajanduse levik, samuti mõisa ja talu üldine ostujõu kasv. Heaks allikaks mõisa kaubandussidemete uurimisel on majandusraamatutes sisalduvad ostu-müügi aruanded ja kassaraamatud.¹³² Mõisate kaubandussuhetes võib eristada kolme samaaegselt toimivat liini: mõis-linn, mõis-mõis ja mõis-talu, kusjuures mõis täitis siin nii ostja ja müüja kui ka vahendaja rolli. Rõuge eeliseks kaubanduse edendamisel oli soodus asukoht kihelkonnateede ristumispunktis ja linnade (Võru, Petseri, Pihkva, Tartu, Riia) lähedus. Olulisimaks linnaliseks keskuseks oli Rõuge puhul kreisilinn Võru, kus asusid tähtsad ametiasutused (nt sillakohus, aktsiisivalitsus) ning kus sooritati enamik sisseoste. Lisaks

---

¹³⁰ Paberimajanduse korrashoidmine oli pikemas perspektiivis kasulik, sest kunagi ei võinud teada, millal ametiasutus mõnda aruannet, kviitungit või kassaraamatu väljavõtet ei palunud esitada. Näiteks tagas 1900. aasta riikliku viinamonopoli kehtestamise järel hüvitise saamise vaid korrektse õllemüügi aruandluse esitamine. Vt LMK ringkirjad ja ankeetküsitlused: EAA 1400-1-149.

¹³¹ EAA 1400-1-6; 1400-1-190; 1400-1-3.

¹³² EAA 1400-1-190.

asus siin lähim raudteejaam,¹³³ mille teenuseid reisimiseks ja kaupade transportimiseks sageli kasutati. Rongiga viidi perioodi lõpus mitmeid tooteid ka Peterburi turule. Ka Tartus ja Riias asusid tähtsad kubermanguasutused, kuid eelkõige olid need Rõuge jaoks, sarnaselt Pihkvale ja Petserile, oluliseks turustamiskeskuseks ning vahel ka soodsaks töajuturuks.¹³⁴ Tähtsateks kaubanduspartneriteks olid ka teised, peamiselt oma kihelkonna mõisad. Muist kaupu osteti siiski ka kaugemalt: näiteks toodi õllepudelid Hargla kihelkonnas asuvast Koikküla mõisast, kaerad aga Kärgula mõisast Urvaste kihelkonnas. Kolmanda mõisa kaubanduspartnerina mainitagu talupoegi, kelle käest osteti tihtipeale vilja, aga ka söödaheina, kuna endal põllu- ja karjamaad nappis. Vastukaaluks ostis talurahvas näiteks mõisakõrtsist õlut. Lisaks toodete müümisele ja ostmisele tegutses mõis maal tihtipeale ka kaubavahendajana. Nii näiteks müüdi osa Võrust ostetud soola, heeringaid ja linu edasi talurentnikele ning mõisatöölisele. Riias toodi aga kõrge ja humalaid ka kihelkonna teiste kõrtside tarbeks, kusjuures sageli olid ostjateks samad kliendid, kes Rõuge mõisa õllefabrikule otra müüsid. Sellest võib järeldada, et maal oli kujunenud omalaadne kaubandusvõrgustik ning kindlad partnerlussidemed.

Ühes mõisamajanduse teisenemisega laienesid tublisti nõudmised mõisnike oskustele ja teadmistele. Suurmajapidamise edukas juhtimine eeldas mõisaomanikult visa tööd ning pingutust, samuti hulgaliselt juriidilisi, põllumajandus- ja rahandusalaseid teadmisi. Samuti muutus hädatarvilikuks hea ärivaist. Kui mõisnik ise majandusasjades piisavalt pädev polnud, pidi ta palkama eksperte või saatma mõne oma poegadest välismaale tarkust juurde koguma.¹³⁵

Mõisa võis ka rendile anda. Lisaks mõisaomaniku enda majandusalasele ebakompetentsusele, tehti seda ka muudel põhjustel. Näiteks renditi mõis välja juhul, kui samale omanikule kuulus mitu mõisat ja ta ei suutnud üksi neil kõigil silma peal hoida, samuti juhul, kui mõisnik ise n-ö koha peal ei elanud. Oletatavasti sai just viimane põhjus

---

¹³³ Valga ja Riia vaheline raudteeühendus loodi 1889. aastal. Hiljem pikendati seda Võru kaudu Pihkvani: R. Lillak. Eesti põllumajanduse ajalugu, lk 106; Eesti NSV majandusajalugu, lk 101.

¹³⁴ Näiteks sõlmiti 1897. aastal kõrtsirendileping Pihkva kodaniku Peter Weisspaliga: EAA 1400-1-10, l. 3-4p.

¹³⁵ H. W. Whelan. Adapting to Modernity, lk 296. Ka Oskar v. Samson saatis oma poja Karli Halle ülikooli põllumajandust studeerima. Sellest, kui pingutustnõudev oli mõisa majandamine 19. ja 20. sajandi vahetusel, annab tunnistust kasvõi see, kuidas tulevast Rõuge mõisaomanikku ametialaselt ette valmistati. Hummuli mõisas põllumajandust praktiseerides kirjutas Karl isale, et tõuseb suvisel kiirel põllutööperioodil kell 4 hommikul ning töötab poole 9-i õhtul, ja nõnda kuus päeva nädalas: EAA 1400-1-176, 9.05.1899.

määravaks, miks Oskar v. Samson otsustas Rõuge rendile anda.¹³⁶ Mõisa väljarentimine ei tähendanud tingimata, et side mõisa ja selle omaniku vahel katkes, ehkki ka seda tuli ette. Rõuge puhul oli rentnik pigem omaniku käepikendus koha peal: olgugi et Samson viibis suurema osa ajast mõisast eemal, oli ta siiski siin toimuvaga väga hästi kursis.

Pikka aega (1878-1894) rentis Rõuge mõisat Wilhelm Bergmann.¹³⁷ Üldrendileping¹³⁸ sõlmiti 5-7 aastaks, kusjuures seda võis osapoolte kokkuleppel korduvalt pikendada. Lepingutingimused püsisid aastate jooksul enam-vähem muutumatuna. Rendiobjektiks oli Rõuge mõis ja Muhkamõtsa karjamõis ühes juurdekuuluva põllu-, karja- ja heinamaa ning tööstuslike ettevõtetega (v.a. veski). Selle eest tasus rentnik lepingus märgitud rendisumma. Viimane on aastate jooksul märkimisväärselt suurenenud: kui 1878. aastal oli rendi suuruseks 2000 rbl, siis 1889. aastal juba 6000 rbl. Kahtlemata annab see tunnistust mõisa väärtuse kasvust. Lisaks aastarendile pidi rentnik tasuma mitmesuguseid makse, katma pisemate remondi- ja maaparandustööde ning ehitusmaterjali kulud. Bergmanni lahkumise järel rentis Samson Eduard Luhale (1894-1904) välja vaid mõisa põllumajanduse.¹³⁹

Kuidas jagunesid mõisa valitsemisel ülesanded rentniku ja omaniku vahel? Millised volitused kummalgi olid? Nendele küsimustele aitavad vastata rendilepingud, omaniku ja rentniku vaheline kirjavahetus ning Samsoni märkmik.¹⁴⁰ Rentnik oli kohustatud teostama järelevalvet omaniku poolt palgatud mõisaametnike (aednik, metsavaht jt) üle, palkama ise mõisatöölisi, hoolitsema rendimaksete ja ostuvõlgade õigeaegse laekumise eest, revideerima mõisamaal asuvaid talukohti ja majandusüksusi, sõlmima omaniku nõusolekul talupoegadega rendi- ja müügilepinguid, hoidma korras majanduslase arvepidamise, esitama omanikule regulaarselt mõisamajandust puudutavaid aruandeid, esindama mõisavalitsust ja -politseid haldus- ning kohtuasutustes. Ehkki rentniku volitused olid laiad, oli tema tegevus siiski paljuski piiratud. Näiteks fikseeris rendileping põlluharimisel kindlad väljakorrad, ka pidi rentnik metsa majandamisel järgima omaniku poolt palgatud metsavahi korraldusi. Enne tähtsamate otsuste langetamist kohustus rentnik omanikuga

---

¹³⁶ Meenutagem, et kuni 1878. aastani, mil Samsonite pere alaliselt Tartusse elama asus, majandas Oskar Rõuget ise.

¹³⁷ Vt rendilepingud: EAA 1400-1-6, l. 3-8p, 19-22p, 45-48p.

¹³⁸ Tuleb silmas pidada, et Bergmann oli Rõuge üldrentnik (*Arrendator*) ning võis väiksemaid majandusüksusi allrentnikele (*Pächter*) edasi rentida ja/või valitseja palgata.

¹³⁹ Vt rendileping: EAA 1400-1-6, l. 56-57p.

¹⁴⁰ EAA 1400-1-6; 1400-1-173; 1400-1-185; 1400-1-186.

konsulteerima ja temalt nõusoleku saama. Omanikul oli õigus rentniku tegevust igal ajal kontrollida.

Allikaid lugedes selgub, et Samson oli suurepäraselt Rõuges toimuvaga kursis ning suunas ise rentniku ja ametnike kaudu mõisamajandust. Seda tõendavad arvukad tema käekirjaga kirja pandud majandusdokumendid, milleks on sageli lihtsalt lakoonilised kritseldused, visandid ja arvutused.¹⁴¹ Kohalikul elul ja majandusel hoidis Samson silma peal kirjavahetuse kaudu. Tema korrespondentideks olid rentniku kõrval ka õllepruul, metsaülem, pastor ja kihelkonnaarst. Samsoni igapäevasteks ülesanneteks olid muuhulgas läbirääkimiste pidamine tulevaste mõisaametnike ja -tööliste,¹⁴² ametiasutuste ja äripartneritega, samuti ehitus- ja remonditegevuse korraldamine, järelevalve teostamine talude ostuvõlgade laekumise üle, rendi- ja ostumüügilepingute sõlmimine, majanduseelarve koostamine, mõisa revideerimise ja hindamise korraldamine¹⁴³ ning abipalujate aitamine. Mõisaomaniku erilise tähelepanu all olid aia ja pargi rajamine, metsamajandus ja õlletootmine. Kokkuvõtvalt võib väita, et Samsoni tegevusareaal Rõuge mõisa majandamisel oli ääretult lai, ulatudes tähtsate probleemide lahendamisest pisasjade korraldamiseni.¹⁴⁴ Kindlasti oli Rõuge mõisa üheks edukuse pandiks just Oskar v. Samsoni jõuline ja väsimatu isik, tema kompetentsus ja osavõtlikkus mõisaelu korraldamisel. Rentniku ja omaniku vahelisi suhteid iseloomustab aga usaldus ning koostöö. Sellest annab tunnistust kasvõi seegi, et W. Bergmann kuusteist aastat järgemööda Rõuge rentnikuks oli.

Järgnevates alapeatükkides kirjeldatakse lähemalt, kuidas Oskar v. Samson ajastu väljakutsetele reageeris ja mõisamajandust ratsionaliseeris. Kui Oskar mõisa 1868. aastal isalt päris, oli siin veel valdavalt tegemist naturaalmajandusega, talud olid teorendil,

¹⁴¹ Vt näiteks EAA 1400-1-173, l. 52; 1400-1-6, l. 34-35p.

¹⁴² Usaldusväärse ja toimeka rentniku või õllepruuli leidmine osutus tihtipeale tõsiseks katsumuseks. Õige inimese palkamine eeldas sageli tutvusi ja pikaajalist maakuulamist. Vahel sõlmiti lepingud mitme inimesega, enne kui lõplik otsus langetati (ette oli nähtud prooviaeg). Nii näiteks juhtus 1867. aastal valitseja palkamisel. (EAA 1400-1-3, 13.06.1867, 10.08.1867) 1896. aastal seadis end mõldrikandidaadiks üles tervelt 7 meest, kellede seast mõisnik pidi ühe ja ainuma valima: EAA 1400-1-186, märged 07.1896.

¹⁴³ Mõisa revideerimine ja hindamine võeti alates 19. sajandi kolmandast veerandist seoses talurahvaseaduste rakendamisega üsna sageli ette: Teadus Eesti põllumajanduse arenguloos. I osa: (kuni 1918. aastani). – Akadeemilise Põllumajanduse Seltsi Toimetised. 5. Tartu 1998, lk 15. Ka Rõuges revideeriti tihti hooneid, põllu- ja metsamajandust. Revisjonid viis tavaliselt läbi oma ala spetsialist mõisaomaniku või rentniku juuresolekul. Revisjonide tulemused olid abiks mõisamajanduse hindamisel ja selle tulutoovamaks muutmisel. Samu eesmärgi silmas pidades asuti 19. sajandi keskpaiku mõisamaid ja mõisakompleksi ka põhjalikult kaardistama. Rõuge mõisas viidi suurem maade kaardistamine ja revideerimine läbi 1890ndate teisel poolel. (EAA 2469-1-636; 2469-1-768) Mõisa väärtuse hindamise ja ressursside ratsionaalse ärakasutamise eesmärgil koostati ka pikaajalisi plaane ja aruandeid. Vt näiteks 7-t järjestikust aastat kajastavat külvi ja lõikuse tabelit: EAA 1400-1-7, l. 3; 1400-1-6, l. 31.

¹⁴⁴ Näiteks arvab ta, et pastoraadi õuele tuleks istutada just valged roosid: EAA 1400-1-185, märged 08.1878.

õllevabrikut ja tellisetehast mõisas polnud, metsamajandusega ei tegeldud.¹⁴⁵ 20. sajandi alguseks oli pilt aga totaalselt muutunud...

3.2. Majandusharud

3.2.1. Põllumajandus ja loomakasvatus

See, milliseid majandusharusid ühes või teises mõisas edendati, sõltus suuresti piirkonna looduslikest oludest ning maa kõlvikute jaotusest (tabel 1).

Tabel 1. Rõuge mõisa- ja kvoodimaa kõlvikute jaotus aastal 1899:¹⁴⁶

Majandusüksus	Aiamaa		Põllumaa		Võsamaa		Heinamaa		Muu*	
	vaka- ja kapamaades									
Rõuge mõis	4	18	513	17	8	7	151	13	369	15
Muhkamõtsa krjm	4	16	269	2			27	8	81	21
Mõisa mets									1970	16
Kõrtsimaa	2	8	1	18			2	16	1	18
Veskimaa		13	17	6			9	5	4	24
Telliseteahas			3	18			2	1	3	5
Möldri talu		10	48				21	4	31	16
Nitso talu I		12	33	14			21	17	42	14
Nitso talu II		18	32	16			13	9	6	23
Kõva asundus		12	21	15			9	6	30	24
Lükka metsavahikoht		2	4	16			6	12	1	19
Kokku	14	9	945	22	8	7	265	1	2545	15

*Selles lahttris on märgitud metsa-, kõlbmatu- ja karjamaa suurus.

Rõuge mõisale kuulus 1899. aastal 3779 vm ja 16 ka mõisa- ja kvoodimaad. Sellest kõige suurema osa (52%) moodustas mõisa mets, veerandit (25%) kasutati põlluharimiseks, 7-t % heinamaana. Ülejäänud 16% mõisamaast jaotus aia-, võsa-, karja- ja kõlbmatu maa vahel, kusjuures võib arvata, et julgelt üle poole sellest hõlmas just kõlbmatu maa, kuna mõisa territooriumile jäi mitu suuremat veekogu.

Põlluharimises olid ajastu märksõnadeks maa tootlikkuse tõstmine maaparandustööde teostamise ja paremate põlluriistade kasutuselevõtmise teel, samuti uute põllukultuuride aretamine ja kasvatamine. Kuna 1849. aasta talurahvaseadus keelas talude edaspidise mõisastamise, siis asendus ekstensiivne põlluharimine ajapikku intensiivsega.

¹⁴⁵ Vt 1861. aasta revisjonikirjeldus: EAA 1400-1-144.

¹⁴⁶ EAA 2469-1-636, l. 24p.

Olgugi et eesrindlikumates mõisates asuti nimetatud uuendustega katsetama juba 19. sajandi I poolel, levisid muudatused laiemalt alles sajandi keskpaiku.¹⁴⁷

Nagu 2. peatükis märgitud, ei soosinud Rõuge looduslikud olud kuigivõrd põlluharimist. Lisaks äärmiselt ebatasasele ja kivisele pinnamoele, polnud siin ka kõige parem mullastik.¹⁴⁸ Siiski on Rõuges 19. sajandi teisel poolel suudetud maa headust tõsta. Kui 1817. aasta revisjonikirjeldusest võib lugeda, et mõisapõllud on keskmist sorti, siis 1899. aastal hinnati enamikku põllumaast (86%) heaks või enam-vähem heaks.¹⁴⁹

19. sajandi 60ndatel muutus enamikus mõisamajapidamistes valdavaks mitmeväljasüsteem senise 3-väljasüsteemi asemel. Juba muinasaja lõpust kasutatava maaviljelussüsteemi teisenemise tingis uute vilja- ja söödakultuuride, mh kartuli ja ristiku kasvatamine.¹⁵⁰ Ka Rõuges mindi mitmeväljasüsteemile üle umbes 19. sajandi keskpaiku. Nii märgitakse juba 1861. aasta revisjonikirjelduses kesa-, suvi- ja taliviljapõllu kõrval ka ristikupõldu. 1878. aastal hariti põldu kuues, 1881. aastal üheteistkümnes väljas. Sajandivahetusel lisandus veel üks väli.¹⁵¹ Suviviljadest kasvatati Rõuges otra ja kaera ning 1880ndate algusest alates vähesel määral ka nisu. Õllefabriku tarbeks tooraine saamiseks oli väga oluline odrakasvatus (tavaliselt 2-s väljas).¹⁵² 19. sajandi lõpus kasvatati mõisas vähesel määral ka lina, 1870ndatel mainitakse kanepiistandust.¹⁵³ Söödakultuuridena viljeldi Rõuges ristiku ja kartuli kõrval vikki, hernest, uba ja timutit. Erinevalt paljudest teistest mõisatest, ei saa Rõuges allikate põhjal 19. sajandi teisel poolel hüppelist söödakultuuride kasvatamise tõusu täheldada. Seda näitab seegi, mitmes väljas üht või teist põllukultuuri viljeldi. Kui 1880. aastate esimesel poolel oli peamõisa 11st põlluväljast 2 kesa, 2 rukki, 2 odra, 1 kartuli, 1 kaera ja 3 ristiku all, siis sajandivahetusel püsis rotatsiooniplaan suuresti samana: vaid üks ristikuväli oli asendatud kaeraga.¹⁵⁴ Paistab, et teravilja- (nagu ka karjakasvatuse) osatähtsus on vaadeldava perioodi kestel vähenenud. Kui varem viidi põllumajanduslik toodang ka turule, siis 1880.-1890. aastatel toodeti vaid oma tarbeks.¹⁵⁵ 1890ndatel pruugiti suurem osa odrasaagist õlletööstuse toorainena, muu

¹⁴⁷ R. Lillak. Eesti põllumajanduse ajalugu, lk 65.

¹⁴⁸ Võrumaa, lk 266-268, 281, 290.

¹⁴⁹ EAA 567-2-802, l. 45; 2469-1-636, l. 28.

¹⁵⁰ Eesti NSV majandusajalugu, lk 77; R. Lillak. Eesti põllumajanduse ajalugu, lk 69, 107-108.

¹⁵¹ EAA 1400-1-144, l. 3p-4; 1427-1-239, l. 127; 2469-1-636, l. 15-16.

¹⁵² Mujal Võrumaal oli odra all tavaliselt vaid üks väli: H. Sepp. Lõuna-Eesti põllumajanduse arengu suund, lk 366-367.

¹⁵³ EAA 1400-1-183.

¹⁵⁴ EAA 1400-1-6, l. 31p-32, 77.

¹⁵⁵ Võrdle näiteks 1878. ja 1895. aasta kassaraamatuid: EAA 1400-1-183; 1400-1-190.

teravili ja kartul kasutati loomasöödana ja mõisamajapidamise tarbeks, vähemal määral anti palgana moonakatele ja hooajatöölistele ning saadeti mõisnikuperele Tartusse. Tihtipeale pole oma põllusaagist jätkunud, mistõttu vilja on naabermõisatelt ja talupoegadelt sisse ostetud. Eriti suurtes kogustes (nt oktoobris 1894 kokku 1487 vakka) osteti otra.

Kõikjal Balti kubermangude mõisates asuti 19. sajandi algusest alates maa viljelusväärtuse tõstmise eesmärgil ulatuslikke maaparandustöid teostama. Tegemist oli pikaajalise ettevõtmisega, mille sisuks oli muldade parem väetamine, uudismaade ülesharimine, kivikoristus, põldudelt liigvee ärajuhtimine või, vastupidi, maade niisutamine.¹⁵⁶ Esimesed maaparandustööd võeti Rõuges ette 1860ndate keskpaiku, mil katsetati kuivendustöödega. 1878. aasta rendilepingus märgitakse juba kraavidesüsteemi, mida rentnik peab õigeaegselt puhastama, samuti ei tohi ta lasta heinamaid võssa kasvata.¹⁵⁷ Tunduvalt paranes põldude väetamine. Kui 1861. aastal kasutati väetisena vaid laudasõnnikut, siis kümnendi keskel katsetati juba kunstväetistega. Sajandivahetusel tarvitatigi kõige enam fosforväetisi (kondijahu kõrval ka fosforiiti ja superfosfaati) ning seda eelkõige tänu selle soodsale hinnale.¹⁵⁸ Iseloomulikuks tendentsiks oli ka uudismaade kasutuselevõtt peamiselt võsamaade ülesharimise teel.¹⁵⁹

Üheks põllumajanduslikuks uuenduseks oli ka põlluharimisriistade pidev täiustamine ning nende kasutusala laiendamine, samuti masinate kasutuselevõtt. Tööriistade materjalina hakkas puitu üha enam asendama metall, inime tööjõudu hobused ning hiljem masinad. Rõuges võeti põllutöömasinad kasutusele suhteliselt hilja. Oletatavasti oli selle põhjuseks rahanappuse kõrval ka põllumaa kividerohkus. Nii märgitaksegi veel 1861. aasta revisjonikirjelduses, et Rõuges haritakse maad kodumaiste riistadega ning põllutöömasinaid pole.¹⁶⁰ Ajapikku olukord muutus: lisaks rohketele raudriistadele töötasid mõisas sajandi lõpus ka 6-hobujõulist lokomobiil ja rehepeksumasin.¹⁶¹ Paistab, et maaparandusse ja põllutööinventari tehtud investeeringud tasusid end kuhjaga ära. Seda tõendab ka märkimisväärne teravilja saagikuse tõus 19.

¹⁵⁶ R. Lillak. Eesti põllumajanduse ajalugu, lk 66, 74; Teadus Eesti põllumajanduse arenguloos, lk 23-25.

¹⁵⁷ EAA 1427-1-145, l. 2p; 1400-1-6, l. 6.

¹⁵⁸ EAA 1400-1-144, l. 4; 1427-1-145, l. 2p; 1400-1-6, l. 66-67.

¹⁵⁹ 1861. aastal oli mõisal 320 vm põllumaad, 1881. aastal juba peaaegu kaks korda enam – 583 vm. Sajandivahetusel oli vastav arv veelgi suurem: EAA 1400-1-144, l. 1p-2; 1427-1-239, l. 127.

¹⁶⁰ EAA 1400-1-144, l. 3p-5.

¹⁶¹ Põlluharimisel kasutatavate tööriistade ja masinate kohta annavad informatsiooni mitmesugused inventariloendid. Vt näiteks: EAA 1400-1-184.

sajandi teisel poolel. Kui 1846. aastal oli tali- ja suvivilja külvi ja lõikuse suhe 1:2,¹⁶² siis 1890ndatel oli antud näitaja talivilja puhul 1:3.5-6, suvivilja puhul 1:2.5-7.¹⁶³

19. ja 20. sajandi vahetusel oli paljudes mõisates juhtivaks majandusharuks karjakasvatus, eriti piimakarjandus. Teravilja toodeti edaspidi peamiselt vaid oma tarbeks. Ümberorienteerumiseks andis tõuke 1880ndatel viljahindade langusest põhjustatud majanduskriis.¹⁶⁴ Rõuge oli siinkohal erandiks, kuna piimakarja oluline suurendamine polnud karja- ja heinamaa nappuse tõttu lihtsalt võimalik. Karjakasvatusest saadav toodang tarbiti mõisas. Piimakarja suurus on aastate jooksul siiski kasvanud: kui 1878. aastal oli mõisas 56-pealine kari, siis 1904. aastal oli veiseid juba 100.¹⁶⁵ Lisaks piimakarjale kasvatati mõisas töö- ja sõiduhobuseid ning lihaloomadena lambaid ja sigu. Ka nende arv on perioodi vältel tublisti kasvanud. Näiteks 1899. aastal oli Rõuges 25 hobust ning 107 lammast/siga.¹⁶⁶ 19. sajandi lõpus tegeleti vähesel määral ka linnukasvatusega (kanad, pardid). Loomapidamise tähtsuse suurenemise taga on kahtlemata mõisatöölise arvu kasv ja toitumisharjumuste muutumine (üha enam söödi taimetoidu asemel liha), samuti parema ja odavama söödabaasi (ristik, vikk, söödajuurviljad) olemasolu ning heinamaa saagikuse kasv maaparandustööde tulemusena. Juba 1877. aastal kasutati kõrgkvaliteetset söödaheina umbes 1/6 võrra enam kui maaheina (vastavalt 66 ja 61 koormat).¹⁶⁷ Loomasöödana tarvitati üha enam ka kartulit, vähemal määral teravilja ning õllekääritymisest järele jäänud praaka.

3.2.2. Tööstuslikud ettevõtted

19. sajandi lõpu ja 20. alguse mõisaid võib pidada omalaadseteks tootmis- ja turustamiskeskusteks, kuna nende juurde kuulusid mitmesugused tööstuslikud ning kaubanduslikud ettevõtted (vt ka 3. peatükk lk 30-31). Ka Rõuge mõisa kaubatootmine edenes sel perioodil jõudsalt. Kui 1846. aasta kalendris märgitakse, et mõisale kuulub vaid üks vesiveski ning viinavabrik,¹⁶⁸ siis 20. sajandi alguseks töötas siin juba seitse edukat

---

¹⁶² EAA 1400-1-211, l. 9.

¹⁶³ EAA 1400-1-6, l. 59-59p, 75-76. Oluline on märkida, et saagikus võis aastati suuresti erineda. Nii näiteks oli 1891. aastal odra puhul külvi ja lõikuse suhe 1:6, järgmisel, 1892. aastal aga 1:15.

¹⁶⁴ T. Rosenberg. Eesti mõisate ajalooline ülevaade, lk 34-35; H. W. Whelan. Adapting to Modernity, lk 299.

¹⁶⁵ EAA 1400-1-184, inventariloend 23.04.1878; 1400-1-6, l. 86-86p.

¹⁶⁶ EAA 2469-1-636, l. 24.

¹⁶⁷ EAA 1400-1-183.

¹⁶⁸ EAA 1400-1-211, l. 7.

ettevõtet – õllevabrik ühes viljakuivatiga, telliselööv, lubjapõletusahi, vesiveski koos kraasimis- ja ketrusvabrikuga, laua- ja sindlivabrik, kalakasvatus ja köögivilja konserveerimisvabrik.¹⁶⁹ Viinavabrik oli selleks ajaks oma tegevuse lõpetanud. Vaadelgem järgnevalt nende tootmisettevõtete tegevust ja tulukust.

Õllevabrik. Õlle pruulimine oli Rõuges kahtlemata üheks vanemaks ja ühtlasi ka tulutoovamaks ettevõtmiseks. Õllevabriku loomise idee ja teostuse võib lugeda puhtalt Oskar v. Samsoni teeneks. Siin kasutas ta oskuslikult ära soodsat turusituatsiooni: ühelt poolt oli suur nõudlus õlle järele mõisa ja kihelkonna piires, teisalt avanes soodus turg ka Rõuge-lähedastes linnades – Võrus ja Petseris. Samsoni ettevõtmist soosis ka transpordiolude paranemine ja õlletootmist reguleerivad seadusaktid.¹⁷⁰ Ettevõttele pandi nurgakivi oletatavasti 1870. aastate alguses, kuna 1877. aastal esineb see esmakordselt allikates.¹⁷¹ Õllevabrik asus mõisasüdames peahoone vahetus läheduses. Lisaks vabrikule kuulusid kompleksi kuivati, jääkelder ning õllepruuli elamu.¹⁷² Kõik tööd tehti õllevabrikus käsijõul. Olgugi, et ettevõtte oli välja renditud, hoidis Samson kogu tootmisel silma peal. Õllepruuli ametit pidas aastakümneid Johann Mertson, kellega mõisnikul oli nähtavasti väga hea läbisaamine. Nagu selgub kahe mehe kirjavahetusest, oli Mertson koguni Samsoni usaldusmehiks, kelle kaudu mitmed Rõuget puudutavad asjad aetud said.¹⁷³

Õlut toodeti kogu aasta vältel. Kõige intensiivsem töö käis siiski kiirete põllutööde vahelisel ajal – oktoobris-novembris ja veebruaris-märtsis. Toorainena kasutati otra, humalaid ja linnaseid; peamiseks toodanguks oli baieri ning toobiõlu. Õlletootmise haripunkt saavutati Rõuges 19. sajandi lõpukümnendil. Näiteks 1894./1895. aastal pruuliti olenevalt kuust 3-20 käärimisaega õlut, aasta läbimüük oli aga 2800 vaati ehk umbes 24 000 rbl.¹⁷⁴ 1898. aasta Liivimaa maanõunike kolleegiumi ankeetküsitluses hinnati

---

¹⁶⁹ A. Richter. Baltische Verkehrs- und Adressbücher, lk 298-299.

¹⁷⁰ 19. sajandi lõpul töötas Rõuge kihelkonnas vaid kolm õllevabrikut (k.a. Rõuge), samal ajal kui viina toodeti kuues mõisas: A. W. Kröger. Livländisches Verkehrs- und Adrekbuch, lk 85-87. Otu Ibius rõhutab Vene piiri läheduse olulisust rolli Kagu-Eesti piiritusetootmisele. Seda eriti 1863. aasta aktsiisüsteemi kehtestamise järel, mil loodi piirituse ja õlle vabaturg kogu Venemaa ulatuses. Väljaveo tegi tulukaks riigi poolt pakutavad eksportpreemiad ning muud soodustused. Näiteks oli üle normi toodetud õlu kuni 1891. aastani vabastatud aktsiisimaksust: Otu Ibius. Ühe tööstusharu ajaloost. Tallinn 1977, lk 29, 91-95, 126.

¹⁷¹ Vt kassaraamat: EAA 1400-1-183.

¹⁷² Berichte über die Güter Rauge, lk 2-3.

¹⁷³ Näiteks saatis Mertson koos oma kirjaga (5.04.1899) Samsonile talude ja muude kohtade rendirahad ning maksud. Teisal (kiri 6.12.1903) esineb ta kõrtsmik P. Weisspali vahendusmehena: EAA 1400-1-10, l. 6, 10.

¹⁷⁴ EAA 1400-1-190, l. 20.

õllevabriku ja selle juurde kuuluva inventari väärtuseks 25 000 rbl ning aasta puhaskasumiks 2000-2300 rbl.¹⁷⁵

Suur osa mõisa üldisest sissetulekust laekuski õlle ja praaga müügilt. Rõuges toodetud õlut võis lisaks kohalikule mõisakõrtsile¹⁷⁶ osta ka paljudest Rõuge ning naaberkihelkondade (nt Kitse karjamõisa kõrts Kambja khk-s, Mõniste ja Lasva kõrtsid Hargla ja Vastseliina khk-s), samuti Võru ja Petseri kõrtsidest. Aastate jooksul kujunes välja oma püsiklientuur, kelleks oli lisaks eraisikutele pisut üle paarikümne kõrtsi.¹⁷⁷ Suur kogus õlut pruugiti ka mõisa majapidamises ning jagati jõulude ja jaani ajal tasuta mõisarahvale. Vahel harva tasuta õllega tehtud töö eest (nt jäävedu keldrisse).

Viinamonopoli kehtestamine 1900. aastal andis Rõuge õlletootmisele tõsise tagasilöögi. Mitmed kihelkonna väikekõrtsid, Rõuge kliendid, suleti. Turuna langes ära ka Petseri. Tulemuseks oli õlletoodangu ja läbimüügi tunduv vähenemine, millega anti tugev hoop kogu mõisamajandusele. Nii müüdi 1903. aastal vaid 1479.5 vaati õlut, mida oli peaaegu poole võrra vähem kui kümnekond aastat tagasi. Samuti langes Rõuge Alakõrtsi aastane läbimüük 1901. aasta 21 663 toobilt 12 539 toobile 1903. aastal.¹⁷⁸ Mitmed Tartu-Võru maakonna õllevabrikud (kokku 15, sh Rõuge) püüdsid kraahi ennetada ning ühinemise teel riigivõimu kasvavale survele vastu seista. 1898. aastal sõnastati koguni ühingu põhimõtted ning selle liikmete õigused ja kohustused (mh määrati kindlaks ühine hinnapoliitika ja toodetava õlle hulk). Paraku ei selgu Rõuge mõisa arhiivi materjalidest, kas see ühing ka ametlikult ellu astus. Teada on vaid, et Rõuge sellega ei liitunud.¹⁷⁹

Veski. 20. sajandi alguses töötanud Rõuge ettevõtetest oli vesiveskil kõige pikem ajalugu. 1744. aasta vakuraamatus märgitakse, et 1731. aastal rajati vana mõisaveski

¹⁷⁵ EAA 1400-1-149, 11.12.1898; 1400-1-175, Samsoni mustand õllevabriku puhastulu kohta.

¹⁷⁶ Kõrts oli Rõuge mõisa territooriumil juba väga vanast aega. Kindlad teated pärinevad 17. sajandi teise veerandi algusest. Tegelikult oli kõrtse Rõuge keskuses 20. sajandi alguseni koguni kaks: üks kiriku kõrval postitee ääres (pastoraadikõrts) ning teine veski lähedal (mõisa- ehk Alakõrts): **Gertrud Westermann**. *Krüge und Poststationen in Estland und Nordlivland vom 17. bis zum 20. Jahrhundert*. Lüneburg 1994, lk 114. Mõisakõrts oli välja renditud. Erinevalt teistest kohtadest, anti kõrts ühes selle juurde kuuluva hoonetekompleksi ja maaga rendile õige kauaks ajaks, koguni 12-ks järjestikuseks aastaks. Pikka aega (1876-1894) oli Rõuge kõrtsmikukuks talupoja seisusest Elias Siilson, kes pidi tasuma aastarenti esmalt 350 rbl, kuid 1890ndate alguses juba 1750 rbl. Seega oli kõrtsi läbimüük aastate jooksul kõvasti kasvanud. Mõisaomanik tegi kõrtsmikule mitmeid ettekirjutusi. Lisaks kindlaksmääratud õllemüügihinnale, oli rendilepingus ka järgmine klausel: *Passita inemisi nink joodikid kõrtsi mitte sallida enge kõrtsist wäljaajada, nink kui tarwis om, mõisapolizei kätte äraanda; niisama tappeluisi, riido nink muud tüli mitte kannatada*. Siilsoni surma järel sai Rõuge kõrtsi rentnikuks Pihkva kodanik Peter Weisspal: EAA 1400-1-8, l. 52-57p; 1400-1-10, l. 1, 3-5, 7, 12-13p.

¹⁷⁷ Vt õllevabriku müügitabel: EAA 1400-1-143.

¹⁷⁸ EAA 1400-1-122, l. 15; 1400-1-10, l. 9.

¹⁷⁹ EAA 1400-1-175.

asemele uus, 2 kiviga veski, millele 1740. aastal lisati veel üks kivi.¹⁸⁰ 1866. aasta ankeetküsitlus nimetab veskit ühes vanutustöökoja ja linatuulamismasinaga.¹⁸¹ Eesti Vabariigi aegsete mälestuste järgi olla Rõuge veski Eestimaa üks suuremaid (lang 4 meetrit).¹⁸² Suur- ja Ratasjärve vahel asuvas ettevõttes jahvatati kogu mõisa ja selle talupoegade tarbeks kuluv vili ja kondid, kusjuures mõisnikupere, mõisatööliste ning mõisakohtade rentnike jaoks oli teenus tasuta. Vesiveski oli ühes kompleksi kuuluvate hoonete (hobusetall, vankrikuur, ait, väike vesiveski, kaks küüni, kelder, sea- ja karjalaut) ja maatükiga 6 aasta peale välja renditud. Kui 1876. aastal oli rendi suuruseks 650 rbl, siis 20. sajandi algusaastatel juba 900 rbl. Aastatel 1876-1897 oli veski rentnikuks Ludwig Reichardt, seejärel vahetusid rentnikud kiiresti.¹⁸³ Veskiga ühenduses olev villakraasimis- ja vanutamiskoda oli 1909. aastaks erakätesse müüdnud.¹⁸⁴

Laua- ja sindlivabrik. 19. ja 20. sajandi vahetuse paiku alustas vesiveski naabruses tööd laua- ja sindlivabrik. Valmistatud toodang läks suures osas müügiks, vähemal määral mõisa enda ehitusmaterjaliks. Laudade lõikamisega tegeldi siin veel Eesti Vabariigi aegugi.¹⁸⁵

Telliselööv. Esimesed teadaolevad andmed telliste tootmisest Rõuge mõisas pärinevad 1870. aastate algusest.¹⁸⁶ Eks oma telliselöövi järele oli ka suur nõudlus, sest ehitustegevus nii mõisas kui taludes üha hoogustus. Telliste tootmine sai võimalikuks üksnes tänu Kiidi talu maadel paiknevatele dolomiidipaljanditele, mille pindmistes kihtides leiduvat punasavi kasutati toorainena. Selleks, et vältida savivarude ammendumist, võis aastast maksimaalselt toota 75 000 telliskivi.¹⁸⁷ Valmistoodang tarbiti peaaesjalikult mõisas või müüdi kohalikele talupoegadele.¹⁸⁸

Lubja- ja söepõletusahi. Umbes samal ajal, kui Rõuges hakati telliseid tootma, alustas mõisas tööd lubjapõletusahi. Viimane oli siin veel 20. sajandi alguseski. 19. sajandi

---

¹⁸⁰ EAA 567-3-195, l. 7.

¹⁸¹ EAA 1427-1-145, l. 4.

¹⁸² Berichte über die Güter Kawershof, Kosse, Kirrumpäh. 1979, lk 13; Võrumaa, lk 286.

¹⁸³ Vt rendilepingud: EAA 1400-1-5, l. 1-2, 5-7p, 10-12; 1400-1-186, 12.08.1903.

¹⁸⁴ A. Richter. Baltische Verkehrs- und Adressbücher, lk 299.

¹⁸⁵ Berichte über die Güter Rauge, lk 13; Võrumaa, lk 286.

¹⁸⁶ EAA 567-2-805, l. 2.

¹⁸⁷ Võrumaa, lk 282; EAA 1400-1-6, l. 6p.

¹⁸⁸ Vt näiteks telliselöövi müügitabeleid 1903. aasta kassaraamatutes: EAA 1400-1-112-122.

lõpu poole põletati samas kohas ka sütt.¹⁸⁹ Sarnaselt tellistele, müüdi ka lubi talupoegadele või tarvitati mõisa enda ehitustegevusel.

Kalakasvandus. Kalu on püütud järvederikkas Rõuges juba muistsetest aegadest peale. 20. sajandi algul tekkis aga plaan rajada siia forellikasvandus, mille toodangut võiks ka turustada. Üheks idee autoriks oli kindlasti Karl v. Samson, kes tudengina Saksamaal ringi sõites taolisi kasvandusi nägi ning sellest vaimustunult ka isale kirjutas. Lisaks propageerisid tiigikalakasvatust 1880. aastatest alates ka kohalikud seltsid.¹⁹⁰ Kasvanduse rajamise eelduseks oli külmaveeallikate olemasolu, millest Rõuges puudust ei olnud. Poja ideest innustatuna lasigi Oskar v. Samson mõisa lähedale 14 tiiki kaevata, kuhu 1907. aastal forellid sisse lasti. Piisavalt suureks kasvanud kalad viidi elusalt rongiga Peterburi, kus need kohalikele haiglatele ja restoranidele müüdi. Olgu mainitud, et samalaadne forellikasvandus töötas 20. sajandi algul ka Rõuge kõrvalmõisas Sännas ning Samsonite suguvõsale kuulunud Hummuli mõisas. Paraku jäi Rõugele suurt tulu toonud forellikasvanduse iga aga üüriks – kalad hukkusid, kui Vene sõdurid Vabadussõja aegu tiikidesse käsigranaadid heitsid.¹⁹¹

3.2.3. Metsa- ja aiamaajandus

19. sajandi teisel poolel muutus Balti kubermangude mõisnike jaoks väga perspektiivikaks ja tulutoovaks tegevusalaks metsandus.¹⁹² Sellele andis tõuke puidutööstuse (tiku- ja paberimanufaktuurid) ja transpordi (raudteed) areng, samuti suurenenud nõudlus ehitusmaterjali ja küttepuidu järele nii linnas kui maal. Puiduhinnad tõusid ühes nõudluse kasvuga enneolematule tasemele, mistõttu maal tekkis hulgaliselt uusi sae- ja lauavabrikuid.¹⁹³ Metsast oli saanud *roheline kuld*.

Rõuge metsas hakati potentsiaalset tuluallikat nägema arvatavasti juba Oskar v. Samsoni isa Guido eluaja lõpul. Kui 1861. aasta revisjonikirjelduses märgitakse, et mõisametsast raiutud ehitus- ning küttepuitu jagub vaid oma majapidamise ja talupoegade

---

¹⁸⁹ A. Richter. Baltische Verkehrs- und Adressbücher, lk 299; A. W. Kröger. Livländisches Verkehrs- und Adrekbuch, lk 86.

¹⁹⁰ EAA 1400-1-176, 12.06.1902; Teadus Eesti põllumajanduse arenguloos, lk 81.

¹⁹¹ A. Richter. Baltische Verkehrs- und Adressbücher, lk 702-703; Berichte über die Güter Rauge, lk 13, 16.

¹⁹² Näiteks 19. sajandi lõpul andis Kuramaa mõisate kogutulust ligi pool just metsamüük: H. W. Whelan. Adapting to Modernity, lk 300.

¹⁹³ Eesti NSV majandusajalugu, lk 87; Teadus Eesti põllumajanduse arenguloos, lk 65.

tarbeks, siis kümnendi lõpul on seda juba lähedalasuvatele mõisatele müüdnud.¹⁹⁴ Tõsisem metsatööstuse arendamine jääb siiski Oskar v. Samsoni aega.

19. ja 20. sajandi vahetusel oli metsaga kaetud koguni 52% Rõuge mõisa territooriumist. Mets paiknes mitmes jaos, moodustades kolm omaette metsandikku – Lükka, Kõva ja Tõrvapalu. Kõige enam (925 vm) oli keskmise vanusega metsa, 337 vm klassifitseeriti vanaks metsaks (40-80 aasta vanune), 503 vm noorendikuks. Ülejäänud osa (205 vm 16 ka) moodustasid raiesmikud ja lagendikud. Tegemist oli nii sega- kui okaspuumetsaga, noorendikud olid siiski suures osas segametsad.¹⁹⁵ Metsal oli vaadeldaval perioodil Rõuge mõisamajanduses väga oluline roll. Seda tõendab kasvõi seegi, kuivõrd palju aega ja vahendeid Samson isiklikult sellele kulutas.¹⁹⁶ Oluline on rõhutada, et Rõuges ei tegeldud mitte röövraie ega metsa väljakurnamisega, vaid heaperemeheliku majandamisega.¹⁹⁷ Pidevalt käis metsa uuendamine, tehti hooldusraiet, koostati pikaajalisi, kuni kümne aasta pikkuseid raie- ja metsa realiseerimise plaane. Lisaks oma teadmistele ja oskustele ei põlanud Samson ära asjatundjate nõuandeid.¹⁹⁸ Liivimaa krediidiseltsi aruanne 1899. aastast märgib, et Rõuge mets on enamasti suurepärases korras ja hästi hooldatud.¹⁹⁹

Osa Rõuge metsast saadud puidust kulus ehitus- ja küttepuuna mõisa ja selle majandusüksuste tarbeks. Suurem osa langetatud metsast läks siiski müüki, kusjuures realiseeriti nii palke, küttepuid kui ka sindleid ja laudu. Ostjateks olid taluperemehed ja kihelkonna teised mõisad, suurem osa palkidest viidi Võrru, Riiga ja Pihkvasse.²⁰⁰ Metsa

---

¹⁹⁴ EAA 1400-1-144, l. 4p-5; 1427-1-145, l.

¹⁹⁵ EAA 2469-1-636, l. 16, 25; 1400-1-173, l. 7, 47.

¹⁹⁶ Vt näiteks arvukaid metsa uuendamist, revideerimist ja müüki korraldavaid sissekandeid Samsoni märkmikus. (EAA 1400-1-185; 1400-1-186) Temani jõudis ka kogu metsamüüki kajastav kirjavahetus koopiatega: EAA 1400-1-9.

¹⁹⁷ Ses suhtes oli Rõuge pigem erandiks, kuna tollasel metsabuumi ajastul olid paljud metsaomanikud lühiajalise suure kasumi peal väljas. H. W. Whelan andmetel majandati 61% Liivimaa ja kõigest 26% Eestimaa metsadest ratsionaalsuse põhimõtet järgides: H. W. Whelan. *Adapting to Modernity*, lk 300.

¹⁹⁸ Spetsialiste palkas Samson eelkõige metsa takseerimise ja müügi läbiviimiseks. Vahel andsid nad lihtsalt head nõu. Näiteks soovitas Conrad Maydell oma 24.09.1879 saadetud kirjas metsa võimalikult kiiresti realiseerima hakata, kuna liialt palju on vana ning keskmist sorti puistuid. Pealegi olla turuhinnad hetkel soodsad. (EAA 1400-1-173, l. 1-2) N-õ usaldus- või vahendusmeestega võis ka alt minna, kuna metsabisnessiga tegeles sellal palju sulisid. Nii sõlmis Samson 1901. aastal lepingu juudist müügivahendaja Hirsch Oginz'iga, kes oma kohustusi ei täitnud, mistõttu leping tuli katkestada: EAA-1-173, 25.03.1901.

¹⁹⁹ EAA 2469-1-636, l. 25.

²⁰⁰ Sellest, kuivõrd suured summad metsanduses liikusid, annavad ettekujutuse mitmed metsamüüki kajastavad arvutused. Näiteks 1894./1895. aasta talvel müüdi Riias 4133.42 rbl eest palke. (EAA 1400-1-9) Sajandivahetusel Rõuge metsa takseerinud parun Kruedeneri hinnangul võis üksnes palkide ja küttepuu müügil saada aastas umbes 1000 rbl puhastulu, lisaks samapalju sindlite ning laudade müügil: EAA 1400-1-173, l. 16-17p.

langetamise ja müügiga tegeldi peamiselt talvisel perioodil, kõige intensiivsemalt septembrist märtsini.

Nõnda nagu metsa majandamine, oli Oskar v. Samsoni isiklikus huviorbiidis ka aiandus ning pargi- ja haljasala rajamine. Võib koguni väita, et see oli tema kireks ja ühtlasi ka hobiks. Kõik aia- ja pargitööd toimetatigi Samsoni eestvõttel ja finantseerimisel. Hulgaliselt säilinud plaanide, kalkulatsioonide, kviitungite ja brošüüride põhjal võib oletada, et aia- ja pargiala rajamist kavandati Rõuges 1880. aastate alguses, praktiliste tööde kallale asuti aga kümnendi keskel.²⁰¹ Summad, mis selleks kulutati, olid vägagi kopsakad.²⁰² Sarnaselt metsamajandusega, abistasid Samsonit siingi oma ala spetsialistid. Näiteks palkas ta Kärgulast pärit aia- ja pargiarhitekti F. Lohde.

Kui Rõuge mõisapark pidi täitma üksnes ilu- ja puhkepaiga otstarvet, siis aiaga olid ettevõtliku loomuga Oskar v. Samsonil kaugemad plaanid. Nimelt haaras ta kinni 19. sajandi lõpu uuest trendist ning hakkas tegelema maitse- ja köögitaime kasvatamise ja turustamisega.²⁰³ Müüriga piiratud köögiviljaaed rajati otse peahoone taha. Siin kasvatati paljusid toonaseid uustulnukaid nagu tomateid, porgandeid, rediseid, ube, herneid, peete, maa- ja kasvuhoonekurke, sellerit, salatit, peterselli, porrut, spinatit ja koguni šampinjone. 19. sajandi lõpus või 20. sajandi algul on Rõuges alustanud tööd köögivilja konserveerimisvabrik, mille toodangut viidi sarnaselt forellidele ka Peterburi turule. Edukas vabrik tegutses veel ka Eesti Vabariigi aegu.²⁰⁴ Mõisapark rajati peahoone ümber kunagise puuviljaaia asemele. Selle kujundamisel lähtuti tollal populaarsest inglise stiilist.²⁰⁵ Lille- ja köögiviljaseemnete ning puuistikute muretsemine oli Samsoni isiklikuks ülesandeks, kusjuures tihtipeale tellis ta need välismaistest kataloogidest.²⁰⁶

---

²⁰¹ Kavandid on tihtipeale äärmiselt detailsed, kujutades näiteks erinevatest lillesortidest moodustatavaid ornamente. Vt Samsoni visandeid: EAA 1400-1-185, 31.08.-2.09.1892; EAA 1400-1-210, l. 38, 44, 46.

²⁰² 1885. aastal koostatud Rõuge pargi- ja puhkeala rajamise esialgne eelarve (sisaldas vaid teede ja muruala rajamist) kütündis juba 3000-4000 rbl-i. (EAA 1400-1-209, l. 4-8p) 1894./95. aastal kulutati aia- ja pargitööde peale 1175 rbl: EAA 1400-1-190, l. 38, 55.

²⁰³ Ettevõtmine oli populaarne just linnalähedastes, heade turustamisvõimalustega mõisates: **R. Lillak**. Eesti põllumajanduse ajalugu, lk 44.

²⁰⁴ Berichte über die Güter Rauge, lk 13.

²⁰⁵ Vt plaani: EAA 1400-1-210, l. 43, 48. Inglise ehk gooti pargistiili iseloomustavateks märksõnadeks olid ebasümmeetrilisus, looduse loomuliku ilu harmoonia inimkäte poolt looduga, liigirikkus, maalilisus, hulgalised jutustavad elemendid (paviljonid, sillad, skulptuurid, tornid) ning figuraalsed ornamendid: **A. Hein**. Eesti mõisaarhitektuur, lk 286-287; Teadus Eesti põllumajanduse arenguloos, lk 58. Kõike seda võeti arvesse ka Rõuge pargi rajamisel.

²⁰⁶ Vt kviitungeid EAA 1400-1-210, l. 21-26p; 1400-1-209, l. 14.

3.3. Tööjõud mõisas

Seoses talude päriseksmüümise ja teotöö keelustamisega, mindi Balti kubermangude mõisates 19. sajandi keskel üle palgatööjõu kasutamisele.²⁰⁷ Ühes sellega muutus oluliselt mõisatöölise staatus: endistest teenijatest (*Hofsbediente*) sai mõisarahvas ehk -sulased (*Hofsleute*), kellesse suhtuti varasemast suurema respektiga.²⁰⁸ Teotööst loobumine eeldas mõisates mitmete muudatuste sisseviimist,²⁰⁹ mistõttu see oli suhteliselt keerukas ja aeganõudev ettevõtmine. Praktikaks kasutati tihtipeale nn üleminekuperioodi, kus kõrvuti palgatööga eksisteeris mõnda aega ka teotöö.

Rõuges palgati esimesed sulased 1860. aastate alguses ning esmalt oli siingi tegemist üleminekusüsteemiga. Paar aastat enne teotöö kaotamist (1868), kasutati mõisas teoliste tööd peaaegu kaks korda enam kui sulaste oma (vastavalt 54 ja 28 päeva/nd). Mõisasulaseid oli siis vaid kaks, lisaks neile ka kandimehed.²¹⁰ 1870. aastal oli Rõuges juba 14 mees- ja 8 naissoost palgalist: neli sulast, järelevaataja, aednik ühes kahe abilisega, talli- ja keldripoiss, kolm õllevabriku lihttöölisi, karjapoiss ja kaks karjanaist, kaks kõõgitüdrukut, pesunaine, toatüdruk ja virtin.²¹¹ Kes mõisatöölised olid? Nende sotsiaalset staatust ja rahvust saab kindlaks teha nimekuju, samuti teenistuslepingute keele järgi. Suurem osa palgalisi (enamus mõisasulaseid, kandimehi, lihttöölisi) pärines külaühiskonnast vaesemate talupoegade ehk maatute seast.²¹² Eestlasi esines ka tähtsamate mõisa ametimeeste (nt kubjas, aednik, öövaht, kõrtsmik) hulgas. Siiski olid mõisaametnikeks tihemini sakslased, kes palgati sageli otse Saksamaalt. Nii näiteks sai 1867. aastal mõisavalitsejaks Holsteini päritolu Adolf Lucht, 1869. aastal teenistusse astunud kutsar Conrad Booch oli aga sünnilt preislane.²¹³ 19. sajandi lõpus mainitakse

²⁰⁷ Antud temaatikat on käsitleanud T. Rosenberg oma artiklites ning kandidaaditöös: T. Rosenberg. Lõuna-Eesti mõisate üleminekust palgatööjõu kasutamisele, lk 260-279; Тийт Розенберг. Формирование сельского пролетариата Эстонии.

²⁰⁸ Näiteks oli 1867. aastal valitsejaga sõlmitud lepingus sees klausel: *Mõisasulased peavad oma ülemusega (Ehre) rahul olema ning nendelt ei tohi ühtegi kaebust tulla*: EAA 1400-1-3, l. 1-2.

²⁰⁹ Kui varasemalt saadeti taludest töölised mõisasse ühes oma tööriistade ja -hobustega, siis nüüd pidi mõis need ise muretsema. Lisaks tuli töölistele kindlustada eluase. Uuenduste teostamiseks vajalik kapital hangiti enamasti talude müügist: Eesti NSV majandusajalugu, lk 97.

²¹⁰ EAA 1427-1-145, l. 3. Teotöö eksisteeris Rõuges varjatul kujul veel 19. ja 20. sajandi vahetuselgi. Nii näiteks leidsid mõisas teenistust mõned taluperemehed või nende sulased (tavaliselt veotöölisena), kuna talu ostusummat püüti sularaha nappuse tõttu tasuda tööpäevadega.

²¹¹ EAA 1400-1-180.

²¹² Talupoeg, kellel ei olnud maad, pidi otsima teenistust külas või mõisas. Manasseini revisjoni andmetel said Rõuges mõisa- ja talusulased ühepalju palka. Ainuke vahe oli selles, et kui mõisas tasuti sulasele enamasti rahas ja moona anti vähem, siis talus oli vastupidi – moonapalk ületas oluliselt rahapalga: EAA 296-9-566, l. 200p.

²¹³ EAA 1400-1-3, l. 1-2, 7-7p.

Rõuge hooajatöolistena ka venelasi. Üldiselt oli mõisatöoliste kiht 19. sajandi teisest poolest alates varasemast mobiilsem. Talupoegade rändamist ühest mõisast teise soodustas kindlasti 1863. aastast kehtima hakanud passiseadus. Mõisa palgalised elasid nii mõisasüdames kui Muhkamõtsa karjamõisas ja Andimetsa sulasteasunduses, samuti mõisamaal asuvates kandikohtades. Oskustöolistele üüriti tihtipeale omaette väike talu või maja. Nii näiteks sai tellisemeister Kitov oma kasutusse Soemäe talukoha, Vogti maja anti üürile tislert Tabale.

Ühe või teise mõisa tööliste struktuuri kujundas vahest kõige enam mõisamajanduse enese nõudlus ehk see, milliseid majandusharusid mõisas edendati. Võttes aluseks tegevusala, jagab T. Rosenberg 19. sajandi teise poole ja 20. sajandi alguse mõisatöölised kaheksasse rühma: ametnikud, teenijaskond, käsitöölised, karja-, põllu- ja metsatöölised, tööstuslike ettevõtete töölised ning hooajatöölised.²¹⁴ Sellest jaotusest lähtudes püütakse järgnevalt vaadelda Rõuge mõisapalgaliste kihti.²¹⁵

Administratsiooni ehk ametnike rühma kuulusid O. v. Samsoni enda poolt palgatud ja talle alluvad ametimehed, nagu valitseja, õllepruul, metsavahid ning aednik. Kujuteldava mõisapalgaliste kihi püramiidi tipus asuvad ametnikud olid mõisas tööde juhatajad, kellele lihttöölised pidid alluma. Lisaks prestiižele positsioonile olid nad ka kõige paremini tasustatud.²¹⁶

Teenijate kohta leidub allikates suhteliselt vähe andmeid. Võib oletada, et neid polnud Rõuges kuigi palju, kuna mõisnikupere elas siin vaid suviti. Kindlasti olid mõisas alaliselt ametis kutsar, talli- ja keldripoiss, pumbameister, kokk ning virtin. 1890. aastatel rakendati majapidamistöde juures sageli hooaja- ja oskustöoliste naisi ja tütreid.²¹⁷

Põllutöid tegi mõisas sulasrahvas ehk mõisamoonakad, kes elasid koos oma perega spetsiaalselt nende jaoks ehitatud korterelamutes (mõisamaal oli neid kokku neli) ning said palga peaasjalikult moonas. 19. ja 20. sajandi vahetusel oli Rõuges 25 sulaseperekonda, kelledest osad olid küll metsasulased. Põllutöoliste järelevaatajaks ja ülesannete andjaks oli

²¹⁴ T. Розенберг. Формирование сельского пролетариата Эстонии, lk 122-146.

²¹⁵ Tuleb märkida, et täpseid andmeid mõisatöoliste struktuuri ja arvukuse kohta pole võimalik andmete nappuse ja nende hajutatud iseloomu tõttu tuua. Kõige enam informatsiooni mõisatöoliste kohta võib välja lugeda 1890. aastate keskpaiga majanduse pearaamatutest: EAA 1400-1-190; 1400-1-191.

²¹⁶ Võrdluseks olgu toodud mõned palgaandmed 1894./1895. majandusaastal: õllepruul teenis 1011.36 rbl, valitseja 381.54 rbl (põhi- ja tulemuspalk kokku), aednik 235 rbl, õllefabriku lihttööline ja õvvaht 120 rbl, virtin 60 rbl, 2 metsasulast kokku 309.87 rbl. Maaler jt käsitöölised said enamasti tööpäeva eest 1 rbl, päevilised ja hooajatöölised olenevalt tööülesandest 25-75 kop: EAA 1400-1-190.

²¹⁷ EAA 1400-1-3, l. 7-7p; 1400-1-190, l. 19, 45, 50.

palgatud ülemsulane ehk kubjas.²¹⁸ Lisaks sulasetööle kasutati alates 19. sajandi viimasest kümnendist kiiretel põllutööperioodidel ka pooleterameeste abi. 1894./1895. aasta pearaamatus mainitakse 9-t pooleterameest, kes elasid Jaanipeebu külas asuvas kunagises tütarlastekihelkonnakooli majas.²¹⁹ Alaliselt mõisa palgal olevaid **karjatöölisi** oli Rõuges vähe. Põhjuseks oli kahtlemata see, et loomakasvatus ei omanud üldises mõisamajanduse kontekstis kuigi suurt kaalu. Nii mainitakse 19. ja 20. sajandi vahetusel vaid ühte hobusetalitajat, ühte karjapoissi ja kahte karjanaist.²²⁰ Siiski võib arvata, et lehmade lüpsmise ja talitamise juures aitasid ka sulaste ja kandimeeste naised ning karjusteks olid nende lapsed.

Nagu teisteski mõisates, nii suurenes ka Rõuges 19. sajandi lõpu poole märgatavalt **hooajatöölise ja päeviliste** kasutamine, ja seda väga erinevatel töödel. Neid rakendati aias ja pargis, metsas ja põllul (just kiiretel hooajatöödel, nagu heinategu, sõnnikuvedu, kartulivõtt). Samuti palgati neid ehitus- ja veotöölisena, maaparandus- ja juhutööde (nt pumbamaja puhastamine, prügivedu, lumerookimine) teostajatena. Tegemist oli operatiivse tööjõuga, kelle järele saadeti niipea, kui selleks tarvidus tekkis. Hooajatöölisele tasuti sularahas, kusjuures palgaarvestuse aluseks oli tehtud tööpäevade arv. 1891./1892. aasta tööžurnalist selgub, et mõisa päevilisteks olid mõisamaal asuvate renditalude peremehed, pooleteramehed, samuti mõisasulaste ja kandimeeste naised ja lapsed. Kui naised rakendati peamiselt aia- ja pargitöödel ning hao korjamisel, siis mehed leidsid teenistust metsa-, veo- ja ehitustöödel.²²¹ Kõige enam hooajatöölisi palgati suvekuudel, mil mõisas käisid hoogsad aia- põllu- ja ehitustööd. Talvel oli suurimaks päeviliste kohustuseks küttepuude lõhkumine, mõnel kuul oli selleks puhuks korraga ametis isegi tosinkond meest.²²²

Kuna Rõuge mõisa üheks olulisemaks majandusharuks oli metsatööstus, siis oli siin ka **metsatöölisi** päris palju. Lisaks kahele metsavahile töötas aastaringselt mitu sulast (1901. aastal näiteks kolm), keda kiiretel raieperioodidel abistas hulgaliselt hooajatöölisi. Levinud oli praktika, et samad hooajatöölised töötasid raietööde vahelisel ajal abitöölisena õllevabrikus või päevilisena aias ja põllul, ehk siis üks ja sama tööline pidas mõisas tihtipeale mitmeid erinevaid ameteid.²²³

²¹⁸ EAA 1400-1-6, l. 58-59p; 2469-1-636, l. 22-23.

²¹⁹ EAA 1400-1-6, l. 57p.

²²⁰ EAA 1400-1-6, l. 58-59p.

²²¹ EAA 1400-1-180.

²²² EAA 1400-1-171; 1400-1-190, l. 19, 45, 50.

²²³ EAA 1400-1-150, 1.06.1901; 1400-1-190, l. 18, 76.

19. sajandi teisel poolel suurenes kõikjal maal **käsitöölise** arv, kuna nõudlus nende toodangu järele kasvas. Käsitöölise näol oli tegemist suhteliselt liikuva seltskonnaga. Tihtipeale ei elanudki nad alaliselt mõisas, vaid telliti tarvidusel. Siiski võimaldas mõis mõnele olulisemale oskustöölisele (nt raudseppale ja tiserile) alalise eluaseme koha peal. Majandusraamatutest võib lugeda, et 1890. aastatel oli mõisa palgal lühemat või pikemat aega sadulsepp, tiser(id), maaler, müürsepp, raudsepp, puusepp, püttsepp, rätsep ja plekksepp. Tihtipeale oli tegemist oma kihelkonna meestega, kuid vahel telliti neid ka linnast, näiteks Võrust. Tavaliselt pidid käsitöölistel ja nende abilistel olema kaasas omad tööriistad ja isegi toit, vaid töömaterjal anti mõisa poolt. Siiski esines ka erandeid: näiteks puu- ja püttsepp sai tarvilikud tööriistad mõisalt.²²⁴

Ettevõtete töolistest on allikates rohkem andmeid vaid õllevabriku palgaliste kohta. Lisaks õllepruulile ja linnasemeistrile töötas siin aastaringselt kolm lihttöölise, kelledele õlletootmise kiirajal lisandus veel mitu (mõnel kuul isegi 7) abitöölise. Samuti oli mõisas aastaringselt ametis kaks õllevedajat, kes sõitsid õllevaatidega üks Rõuge-Petseri-Rõuge, teine Rõuge-Võru-Rõuge marsruudil. Ka neile palgati vajadusel abiks hooajatöolistest õllevedajaid. Õllevabriku juures oli tööl ka saklasest õllekeldri järelevaataja, kes pidas arvet kogu sissetulnud ja väljaläinud õlle üle. Lisaks lasus tema õlul suurem osa mõisa raamatupidamisest.²²⁵ Ettevõtete töolistest nimetatakse allikates veel tellisemeistrit ning möldrit.

Mõisatöölisele maksti nii loonus- kui rahapalka, kusjuures üldiseks tendentsiks on viimase suurenemine esimese arvel.²²⁶ Teiseks suundumuseks oli see, et varasemast enam maksti lisaks põhipalgale tulemuspalka, mille tagajärjel tõusis oluliselt töö efektiivsus ja töölise distsiplineeritus. Kõik see annab tunnistust kapitalistliku rahamajanduse ja mõtlemise juurdumisest maal. Rõuges jäi perioodi lõpuni siiski domineerima tasustamine kindla põhipalgaga. Üksnes käsitöölisele, tellisemeistrile ja metsaraiujatele maksti enamasti tükitöö alusel. Mõned ametimehed (õllepruul, -vedaja, metsavaht, valitseja) said nii põhi- kui tulemuspalka.²²⁷ Iseloomulikuks nähtuseks oli ka see, et aastapalkade

²²⁴ EAA 1400-1-190.

²²⁵ EAA 1400-1-150, 1.06.1901; 1400-1-3, l. 12p; 1400-1-190, l. 16-17, 63.

²²⁶ Olenevalt mõisatöölisest, võis rahapalga ja moonas osatähtsus suuresti erineda. Nii näiteks maksti metsavahile 1901. aastal 89% palgast moonas ja 11% rahas, aednikule aga 22% moonas ja 78% rahas: EAA 1400-1-150, 1.06.1901.

²²⁷ Tulemuspalk võis 19. ja 20. sajandi vahetusel moodustada suhteliselt suure osa ametnike sissetulekust. Näiteks oli see õllevedaja puhul 1904./1905. aastal üle 15% kogu tema aastapalgast. (EAA 1400-1-171) Mõisavalitseja palgaks oli lisaks priieli söögile ja 100 rbl aastapalgale 1% mõisa kogutuludest. (EAA 1400-1-

väljamaksmine tihtipeale viibis,²²⁸ samal ajal kui tulemuspalk ja hooajatöölise palgad püüti õigeaegselt tasuda.

Ehkki mõisatöölise kiht oli 19. sajandi teisel poolel varasemast liikuvam, oli neid, kes püüsid mõisa palgal aastaid, isegi aastakümneid. Töölepingud sõlmiti olenevalt ametialast erineva kestvusega. Nii näiteks oli õllefabriku lihttöölise ametiajaks vaid pool aastat, õllepruulil aga kolm aastat. Mõistagi võidi poolte soovil lepingut ka mitmeid kordi pikendada. Kuna mõisapalgalisel jagunesid vastavalt tegevusalale omaette gruppidesse, siis võib arvata, et kogu tööliste kihi seas kehtis omalaadne hierarhia. Seda, millisesse võimupüramiidi astmesse üks või teine tööline kuulus, näitab tema palgaaste, samuti see, kus ta elas ja millises lauas sõi: nii õhtustas õllepruul ühes mõisniku ja/või rentnikuga mõisaperelauas, tiser ja kärner käsitöölise- ning mõisa karjanaine sulastelauas.

Mõisatöölise elu on Eesti historiograafias (eriti nõukogudeaegses) kujutatud väga süngetes toonides. 19. sajandi keskpaiga üleminekut on nimetatud isegi *teoorjuse asendumiseks palgaorjusega*.²²⁹ Kindlasti on sellel väitel oma iva sees, kuna mõisasulase tegevus oli teatud määral piiratum ja elu kasinam kui taluperemeeste oma.²³⁰ Teisalt tuleb silmas pidada, et mõis pakkus oma palgalistele ka tuge ja eestkostet, hoolitsedes elukoha ja toidu eest ning tasudes sageli nende vallamaksud. Pealegi olid töösuhted 19. sajandi keskpaigast alates üha enam reguleeritud talurahvaseaduste ja töölepingutega. Nii oli enamikes lepingutes ette nähtud prooviaeg, mille järel võis soovi korral lepingust lahti öelda. Kõige selle taustal julgen väita, et vaadeldaval perioodil oli mõisniku ja tema palgalise vahel tegemist pigem töövõtja-tööandja, mitte ori-isand suhtega.

3.4. Mõisa väärtus ja eelarve

Mida 19. sajandi lõpu poole, seda enam kasvas Balti kubermangude mõisate väärtus. Kui palju oli Rõuge mõis väärt? Sellele küsimusele annab vastuse 1899. aastal

---

190, l. 12, 60) Õllemeister teenis aga honorarina 10 kop iga müüdud õllevaadi ning 2 rbl iga üle normi toodetud vaadi pealt: EAA 1400-1-171.

²²⁸ Nii võlgnes mõis 1895. aasta märtsis õllepruulile 300 rbl, mis oli tegelikult tema viimase poole aasta põhipalgaks: EAA 1400-1-190, l. 13.

²²⁹ T. Rosenberg. Eesti mõisate ajalooline ülevaade, lk 33.

²³⁰ Näiteks oli sulaste teenistuslepingus kirjas nõue, et laadal võib ühe aasta jooksul käia vaid kahel korral ja sedagi ainult juhul, kui ta enesele asendaja leiab. Sulast võis lisaks talurahvaseaduses märgitud põhjustele ametist vabastada ka siis, kui *sullane ilm asjanda sügi ülle kaibas, wai selle ülle lärmi tegge, ni samma ka, kui ta neide wasta, kel neide ülle ütlemist om, ehk omma üttenenia wasta wäiga rop om. Ka ütte kerge mele läbbi halwa eenkuio and*. Veel 19. sajandi teisel poolel kehtisid maauhiskonnas mitmed arhailised karistusmeetodid, nagu näiteks ühisvastutus: *Ärra kaddonu hobbese raude eest, kui se kaotaja sedda ei tunnista, ja se ka pähha ei tulle, saawa sis kiig sullase kokko, sedda kaddonu rauda masma*: EAA 1400-1-3, l. 10-10p.

Rõuget hinnanud Conrad v. Maydelli koostatud aruanne.²³¹ Põhjalike takseerimistööde tulemusena sai ta Rõuge müügihinnaks 130 400 rbl.²³² Samas dokumendis on ära toodud ka Oskar v. Samsoni aastaeelarve mõisa majandamisel.

Tabel 2. Rõuge mõisaomaniku sissetulekud ja väljaminekud rublades 1899. aastal:

Sissetulekud		Väljaminekud	
Rõuge, Muhkamõtsa karjamõis	1825	Valitsemiskulud	300
Kõrts	800	Metsa majandamine	150
Veski	800	Avalikud maksud ja tulekindlustus	425
Telliselööv	150	Kulud ehitustöödele, majapidamisele, palgad	500
Möldri, Nitso I ja II kandikohad	437	Aed ja park	400
Kõva asunikekoht	100		
Kiidi ja Mellatigi talud	180		
Majaüürid (doktoraat, apteek, Kilomani maja)	369		
Õllevabrik	1000		
Mets	1500		
Kokku	7161	Kokku	1775

Tabelist selgub, et 1899. aastal ületasid Samsoni mõisamajapidamisest laekuvad tulud kulusid 5386 rbl võrra. Kõige enam tulu (61.5% kogu sissetulekust) saadi tööstusettevõtete (kõrts, veski, õllevabrik) ning Rõuge ja Muhkamõtsa karjamõisa põllumajanduse rentimisest. Metsa müügist saadi 21% sissetulekust, ülejäänud 17.5% laekus erinevate mõisamaakohtade rentimisest ja telliste müügist. Kõige enam raha kulutas Samson ehitus- ja remonditööde teostamiseks ja palkade maksmiseks, samuti majapidamiskuludeks (kokku 28%). Ligi veerandi väljaminekutest neelasid maksud, teist samapalju kulutused aia- ja pargitöödele. Ülejäänud väljaminekud läksid valitsemiskuludeks (17%) ning metsa majandamiseks (8%).

Tuleb silmas pida, et ülaltoodu kajastab üksnes mõisaomaniku sissetulekuid ja väljaminekuid. Samalaadse tabeli võiks kokku seada kõigi majandusharude kohta. Kuigi see ei mahu käesoleva töö raamidesse, olgu mainitud, et kõik mõisas asuvad tööstuslikud ettevõtted, samuti ka metsatööstus, olid kasumis ning andsid nende rentnikele märkimisväärse sissetuleku. Vaid põllumajandusega oli lugu kehvasti. Kui Eduard Luha 1894. aastal Rõuge ja Muhkamõtsa karjamõisa rendilepingule alla kirjutas, pidi ta tõdema, et viimased kolm aastat on põlluharimine ja loomakasvatus töötanud kahjumis. Miinustes

²³¹ EAA 1400-1-173, l. 18-19.

²³² C. v. Maydelli hinnanguga tutvunud Tammistu mõisaomanik Gustav v. Rathlefi arvates oli Rõuge veelgi väärtuslikum ja perspektiivikam: EAA 1400-1-173, l. 19-19p.

oli see veel 20. sajandi alguseski.²³³ Lõpliku hoobi andis põllumajandusele 1904. aasta kevadel süttinud laudatulekahju. (vt 3. peatükk lk 29)

---

²³³ EAA 1400-1-6, l. 59-61p.

Vaatamata seisuslikele ja rahvuslikele barjääridele, mis kihelkonda nii mitmeski mõttes lõhestasid, oli siin siiski kooselu (Lebensgemeinschaft) tekkinud.²³⁴

4. MÕIS *versus* TALURAHVAS

4.1. Heterogeenne maaühiskond

19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse maarahvastikku võib võrrelda paljukihilise koogiga, kuna siin elasid kõrvuti väga mitmepalgelised inimrühmad. Nad erinesid teineteisest nii seisusliku (aadel, talupojad, literaadid) kui etnilise (sakslased, eestlased, venelased) kuuluvuse, samuti majanduslik-õigusliku seisundi (mõisa-, küla- ja alevirahvas) poolest. Nimetatud ühiskonnakihid jagunesid omakorda alagrupidesse. Grupikuuluvus määras inimese identiteedi, eluviisi, käitumis- ja suhtlusnormid.²³⁵ Kahtlemata oli juba tollal inimeste identiteeditunnetus mitmetasandiline: Juhan võis olla samaaegselt nii eestlane, talupoeg, kui (talu)peremees. Nagu mujal Euroopas, liikus siinnegi ühiskond, esiti küll väga tasasel sammul, seisusteta kodanike(*resp.* klassi)ühiskonna poole. Selle märgiks oli kasvõi seegi, et erinevalt varasemast ajast ei pandud inimese ühiskondlik staatus lõplikult paika sünnimomendiga, kuna üha olulisemad olid tema isiklikud omadused, haridus ja saavutused. Teisisõnu, kui varem võis eestlase ja põlluharijast talupoja ning sakslase ja mõisnikust aadli vahele tõmmata võrdusmärgi, siis nüüd seda enam alati teha ei saanud, sest eestlane võis pidada ka kõrtsmiku või pastori, sakslane põllumehe või kutsari ametit. Ühiskond oli varasemast mobiilsem, kergem oli liikuda ühest sotsiaalsest kihist teise. Näiteks võis talupojast põlluharijast saada veskirentnik. Sageli kaasnes sellega ka oma rahvusest lahtiütlemine ehk saksastumine. Mobiilsemad oldi ka ruumilises mõttes: talupoeg polnud enam sünnist surmani oma küla ja mõisa külge aheldatud, ka mõisnik võis üheaegselt mõisapidamisega olla ametis linnas.²³⁶ Samal ajal kui seisuse mõiste hakkas murenema, muutus üha olulisemaks inimese rahvuslik kuuluvus. Varem võeti seda arvesse vaid kiriklikul tasandil, mil rahvuse järgi lahterdati elanikud kas eesti või saksa koguduse liikmeks. Kokkuvõtvalt võib nentida, et maaühiskond oli vaadeldaval perioodil tunduvalt

²³⁴ Reinhard Wittrami mälestuskild Rõuge kihelkonna kohta: **R. Wittram.** *Drei Generationen*, lk 154.

²³⁵ Tihti peale võis inimese staatust maaühiskonnas määratleda selle järgi, millist keelt ta kõneles. Olgugi et mõisnikud valdasid tavaliselt kolme (saksa, eesti, vene) keelt, oli nende kasutusala normeeritud. Nii näiteks rääkisid nad talupoegadega alati maa- ehk eesti keeles. Igapäevaelus oli äärmiselt oluline roll etiketil. Kui näiteks härra juhtus tee peal vastu tulema, pidi talupoeg hobuse peatama, mütsi peast võtma ja teed andma: **H. W. Whelan.** *Adapting to Modernity*, lk 54.

²³⁶ Manasseini revisjoni andmetel elas 1883. aastal 193-st Rõuge valda sissekirjutatud mehest 62 (32%) väljaspool valda. Samal ajal oli Rõuges elukoha leidnud 57 teisest vallast tulnut: EAA 296-9-566, l. 199p-200.

mitmetahulisem ja struktuurilt keerukam kui varasemal ajal. Järgnevalt vaadeldgem põgusalt maatihiskonna keskseid sotsiaalseid rühmi.

Maarahvastiku enamiku moodustasid eestlastest talupojad. 19. sajandi keskpaigast alates võib need jagada kahte suuremasse rühma – taluperemehed ja maatud. Maatuid oli arvuliselt rohkem kui peremehi (60-70% kogu talurahvast) ning nende hulgas võib eristada mitmeid alarühmi: siia kuulusid talumaa rentnikud, vabadikud, talusulased-teenijad ja mõisatöölised.²³⁷ Talurahva kihistumisele pandi alus ühes talude erakätesse müümisega. Vastsed maaomanikud (nimetatud ka talurahva aristokraatiaks, *hallideks paruniteks* ja külakodanluseks²³⁸) eristusid teistest talupoegadest nii oma jõukuse kui ka uuelaadse ideoloogia poolest. Just nemad esitlesid maal selliseid väärtusi nagu omanikutunne, individualism ja iseteadvus. Märgatavalt muutusid ka peremeeste kumbed ja elulaad. Nii tehti suuri pingutusi oma talu korrashoidmisel (mh kerkisid arvukad korstnate ja akendega varustatud elumajad, rajati viljapuuaeda), söömisel kasutati esmakordselt nuga ja kahvli. Peremehed püüdsid kõigiti rõhutada oma erilist staatust talusulaste ja teiste kehvikute ees. Nii näiteks sõi pererahvas üha sagedamini sulastest eraldi, tihtipeale oli sulastel ka oma korter.²³⁹ Just sulaste-peremeeste vahekorras toimus sellal ideoloogiline muutus: sulane polnud enam pereliige, vaid tööline elik palgaline. Ehk teisisõnu – maal seni valdav olnud perekondlik-patriarhaalne suhe asendus, pastor F. R. Hollmanni tsiteerides, *suhteliselt lõdva lepingusuhtega*.²⁴⁰

Peremeeste ja maatute vahele jäi veel üks omanäoline rühm talupoegi, nimelt käsitöölised ja väikekaupmehed. Tegemist oli suhteliselt liikuva inimgrupiga, kellel oli tugev side nii talu kui mõisaga, mistõttu see täitis sageli vahendajarolli. Vaatamata talurahva heterogeensele iseloomule, olid selle erinevad rühmad läbi põimunud perekondlike sidemete kaudu: sageli oli üks vendadest taluperemees, teine sulane, kolmas mõisa- või käsitöölise. Samuti võib talurahvast vaadelda ühtse grupina vastukaaluks maal elavale Saksa kogukonnale.

Ka baltisakslasi oli maal väga erineva staatusega. Lisaks aadlikest mõisnikele kohtas siin saksa soost väikekohapidajaid, mõisavalitsejaid ja -rentnikke. Kihelkonna

²³⁷ I. Talve. Eesti kultuurilugu, lk 391-392.

²³⁸ H. W. Whelan. Adapting to Modernity, lk 293; Eesti NSV majandusajalugu, lk 79.

²³⁹ H. Sepp. Lõuna-Eesti põllumajanduse arengu suund, lk 389-391. 1881. aasta Rõuge mõisa tiinumaksuankeedi andmetel sõid talumaal asuva 29 talu sulased koguni 11-s pererahvast eraldi (6-s talus oli neil ka omaette korter) ning 7-s koos. Ülejäänud 11-s talus sulaseid ei olnud: EAA 1427-1-239, l. 136-201p.

²⁴⁰ EAA 1205-1-124, l. 119p-120.

mõisnikudki võisid teineteisest oluliselt erineda, olenevalt nende hariduslikust ja varanduslikust seisukorrast ning suguvõsa eripärast. Nii võiks väheste vaimsete huvidega tüüpilisele maajunkrule, kel oli varandust kuhjaga ja kelle päevad möödusid jahti pidades, kaarte mängides, tuttavatega suheldes ja mõisat majandades, vastandada kodanliku aadlitüübi, kes rentis tavaliselt oma mõisa välja ning elas ja töötas suurema osa ajast kodanlase kombel linnas.²⁴¹ Eraldi rühma moodustasid nn väikesakslased (*Kleindeutsche*) ehk saksa soost mõisa põllu- ja hooajatöölised, ametnikud ja teenijad. Erinevalt teistest oma rahvuse esindajatest kõnelesid nad alamsaksa keelt.²⁴² Pastor Fr. Hollmanni kogudusekirjelduse andmetel oli väikesakslasi Rõuge kihelkonnas suhteliselt palju, kuna enamuse 1860ndate keskpaiku Saksamaalt imporditud põllutöölised jäidki siia elama. Hollmann märgib ka, et tegemist oli vägagi iseteadliku ja eraldihoidva rahvakihiga, kes polnud muuhulgas eriti jumalakartlik.²⁴³ Teatud määral võib baltisakslaste hulka arvata ka saksastunud eestlased, kes võtsid omaks võõra keele ja astusid Saksa koguduse liikmeks (*Halbdeutsche*).²⁴⁴ Võrreldes eestlastest talupoegadega oli sakslasi maal äärmiselt vähe. 1897. aasta rahvaloenduse andmetel oli Võrumaa maarahvastikust saksa soost inimesi vaid 1.2%, samal ajal kui eestlasi loendati 94.0%, venelasi 1.2% ning muude rahvuste esindajaid 3.6%.²⁴⁵

19. sajandi teisel poolel hakkas kujunema uus maaühiskonna kiht – nn alevi-eliit ehk literaadid. Tavaliselt arvatakse siia gruppi mõisasüdames elavad inimesed, kelle igapäevaseks tegevusalaks polnud põlluharimine, nagu näiteks pastor, kooliõpetaja(d), arst, apteeker, postiljon ja vallaametnikud. Literaatideks võisid olla nii eestlased kui sakslased. Tihtipeale tuli neil oma ametiülesandeid täites suhelda maaühiskonna kõikide kihtidega, mistõttu nad olid lugupeetud ja hinnatud tegelased.²⁴⁶

Nõnda nagu kogu maaühiskond oli mitmetasandiline, olid ka inimestevahelised suhted keerukad, sõltudes suuresti isikute sotsiaalsest ja etnilisest staatusest. Kahtlemata on mõisa ja talu vahekorrad teisenenud nii ajas kui ruumis. 19. sajandi alguses oli baltisaksa aadel kohaliku elu kõigis valdkondades domineerivaks ja privilegeeritud seisuseks.

---

²⁴¹ Vt baltisakslaste sotsiaalse kihistumise kohta lähemalt: **H. W. Whelan**. *Adapting to Modernity*, lk 32-45, 196.

²⁴² **Arthur Hoheisel**. *Der landische deutsche Mittelstand*. // *Sozialgeschichte der baltischen Deutschen*. Hrsg. von Wilfried Schlau. *Mare Balticum*. Köln 1997, lk 211-232.

²⁴³ EAA 1205-1-124, l. 34-38, 41.

²⁴⁴ **Ea Jansen**. *Die nicht-deutsche Komponente*. // *Sozialgeschichte der baltischen Deutschen*. Hrsg. von Wilfried Schlau. *Mare Balticum*. Köln 1997, lk 211-232.

²⁴⁵ **T. Karjahärm**. *Ida ja Lääne vahel*, lk 372.

²⁴⁶ **I. Talve**. *Eesti kultuurilugu*, lk 510-514.

Privileege õigustati ennastohverdava (au)teenistusega kodumaal (*Ehrendienst*), samuti lojaalsusega keisri ja isamaa vastu. Pärisorjust peeti loomulikuks, isegi Jumalast seatud kohuseks ja korraks. Mõisniku suhtumine talupojasse polnud mitte niivõrd härralik, kui paternaalne: talupoega tuli kaitsta häda korral kui oma last.²⁴⁷ Ajapikku suhtumine muutus. Murranguliseks piirjooneks olid siinjuures mitmed 19. sajandi esimesel poolel ja keskpaiku vastu võetud talurahva ja mõisa suhteid reguleerivad seadusaktid. Nende tulemusel vabastati talupojad pärisorjusest, kaotati mõisnike maaomamise monopol (hakati talusid erakättesse müüma), keelustati teotöö ning mõisa politsei- ja kohtuvõim talumaal elavate inimeste üle. Lisaks loovutas mõis talurahvale osa oma maaomavalitsuslikust võimust. Liivimaal pandi sellele alus 1804./1819. aastal seoses vallakogukonna ja talurahva omavalitsusorganite – vallavalitsuse ja -kohtu – loomisega. Ehkki vald oli maaomavalitsuse kõige madalamaks lüliks (pealegi oli see 1866. aasta vallareformini mõisa kontrolli all), andis selle juhtimine talupoegadele hindamatu kogemustepagasi ning kergitas kõvasti nende eneseusku- ja hinnangut.²⁴⁸ Mõisa ja talurahva suhteid mõjutasid kahtlemata ka läänemaailmast siia levinud novaatorlikud ideed, mis taunisid seisuslikku ühiskonda, mõistsid teravalt hukka pärisorjuse ning kuulutasid üleüldist vabadust ja õig(l)ust.

Vaadelgem järgnevalt Rõuge mõisa *resp.* mõisniku suhteid kohaliku talurahva erinevate kihtidega ja nende kahe kokkupuuted igapäevaelu tasandil.

4.2. Kokkupuuted argipäeva tasandil

4.2.1. Talude päriseksmüümine

Talude päriseksmüümine (*resp.* päriseksostmine) on Eesti historiograafias viimastel aastatel palju tähelepanu pälvinud. Seetõttu ei ole käesoleva alapeatüki eesmärgiks müügirotsessi tausta loomine, vaid talurahva väikemaaomandi kujunemise tähtsamate etappide väljatoomine Rõuge mõisas.²⁴⁹

²⁴⁷ I. Talve. Eesti kultuurilugu, lk 311.

²⁴⁸ Vallakogukonna ja -kohtu kohta vaata lähemalt: August Traat. Vallakohus Eestis 18. sajandi keskpaigast kuni 1866. aasta reformini. Tallinn 1980; T. Karjahärm. Ida ja Lääne vahel, lk 250-251.

²⁴⁹ Talude päriseksmüümise üldise käigu kohta vaata värskematest uurimustest nt: Mati Laur. Abja fenomen. Talude päriseksostmise algusest Eestis. // Ajalooline Ajakiri. 1999. 3/4 (106/107), lk 19-31; Kersti Lust. Pärisorjast päriskoohaomanikuks: talurahva emantsipatsioon eestikeelse Liivimaa kroonukülas 1819-1915. Tartu 2005; Tiit Rosenberg. Talude päriseksostmisest Sangaste kihelkonnas. // 150 aastat krahv Friedrich Bergi sünnist. Koostanud Harri Kübar. Tartu 1995, lk 71-108.

Talusid ja külasid oli Rõuge mõisa maadel suhteliselt vähe. 1817. aasta revisjonikirjelduses märgitakse 11 küla ühes 39 taluga (talu- ja mõisamaal kokku).²⁵⁰ 1861. aastal, vahetult enne kvoodimaa eraldamist, jagunes Rõuge talumaa 8 küla ja 32 talu vahel. Kümneni keskpaiku mõisastati Andimetsa küla koos nelja taluga, hiljem moodustati sellest Muhkamõtsa karjamõis. Lisaks neile neljale, oli mõisamaal veel viis talukohta. Talumaale jäi nimetatud liitmise järel 7 küla ühes 28 taluga.²⁵¹ Talumajapidamiste arv püsis perioodi lõpuni muutumatuna. Rõuge mõisale kuulunud talukohad olid enamasti keskmise suurusega, vaid mõned mõisamaal asuvad kohad olid väga pisikesed: näiteks hinnati Kiidi talu väärtuseks vaid 5 taalrit 50 krossi, Nitso I ja II talu väärtuseks kokku 20.53 taalrit.²⁵² Suurtalusid 19. sajandi teisel poolel Rõuges polnud, nagu polnud ka vabadikukohti.

Talude erakättesse müümise eelduseks oli raharendile üleminek. Sellega kaasnes maade mõõdistamine ja kruntimine, eesmärgiga luua külakogukondliku ühismaakasutuse likvideerimise läbi kompaktsed talukohad. Kõikide talude korruga raharendile üleviimine polnud tihtipeale võimalik, kuna see eeldanuks mõisates vaid palgatööjõu rakendamist. Seetõttu oli tavaline praktika, et esmalt eksisteeris raharendi kõrval edasi ka teorent.²⁵³ Sarnaselt kogu Liivimaale võib raharendi kehtestamist Rõuge mõisaski dateerida 1860. aastatesse, kusjuures suurem töö tehti ära just kümneni keskpaiku. Kui 1861. aasta revisjoni andmetel oli 32-st talust raharendil vaid 2, sega- ja teorendil vastavalt 11 ja 19 talu,²⁵⁴ siis 1866. aastal tasus enamik taludest (24) juba raha- ning vaid 4 teorenti.²⁵⁵

Talukohtade kruntimise ja raharendile üleviimise loomulikuks jätkuks oli nende müümine talupoegadele.

---

²⁵⁰ EAA 567-2-803, l. 38-41p.

²⁵¹ EAA 1400-1-144, l. 2p; 1427-1-145, l. 50. Kuna Rõuge kandis oli looduslike iseärasuste tõttu levinud hajaasustus, siis ei asunud külad puntras koos, vaid paari kaupa või lausa uhkes üksinduses. Talusid oli külas suhteliselt vähe, enamasti 2 või 4 tükki. Vaid Suurõ-Ruuga küla paistis silma 8 taluga, samal ajal kui Soemäe ja Sikasoo väikemajapidamised polnud liitunud ühegi külaga.

²⁵² EAA 1400-1-8, l. 11, 26, 47. Liivimaal loeti talu minimaalsuuruseks 10 taalrit, maksimaalsuuruseks 80 taalrit. Keskmise talu oli 42.8 taalrit suur: Teadus Eesti põllumajanduse arenguloos, lk 12-13.

²⁵³ R. Lillak. Eesti põllumajanduse ajalugu, lk 96; Eesti NSV majandusajalugu, lk 98.

²⁵⁴ EAA 1400-1-144, l. 2p-3.

²⁵⁵ EAA 1400-1-145, l. 50-50p.

Tabel 3. Talude müümine Rõuge mõisas:²⁵⁶

Müügi aasta	Talu	Taalri-väärtus	Müügihind			
			Omanikule	Krediitkassale	Käsiraha	Kokku
			rublades			
1871	Jaanipeebu 19	15 36	738	1100	738	2576
1873	Sikasoo 4	10 28	434	700	150	1284
1873	Suurõ-Ruuga 10	16 30	920	1200	220	2340
1879	Tiidu 8	17 24	900	1300	100	2300
1879	Väiku-Ruuga 22	21 53	800	1600	100	2500
1880	Jaanipeebu 17	26 61	1200	1500	50	2750
1880	Raudsepä 1	16 66	1050	1300	100	2450
1881	Raudsepä 2	23 31	1500	1700	50	3250
1881	Pudru 5	17	1000	1300	50	2350
1881	Suurõ-Ruuga 15	18 76	1050	1400	40	2490
1881	Väiku-Ruuga 21	26 30	1700	2000	50	3750
1881	Hinu 23	19 16	1180	1400	100	2680
1881	Matsi 27	22 67	1500	1700	50	3250
1882	Väiku-Ruuga 20	24 81	1650	1900	50	3600
1882	Suurõ-Ruuga 16	18 56	1200	1400	100	2700
1883	Sikamõtsa a	12 29	600	700	50	1350
1883	Sikamõtsa b	12 29	600	700	100	1400
1884	Tiidu 7	17 46	1000	1300	200	2500
1884	Suurõ-Ruuga 9	18 75	1100	1400	150	2650
1884	Suurõ-Ruuga 13	17	1100	1300	200	2600
1884	Matsi 26	19	1400	1400	100	2900
1884	Matsi 28	21 17	1550	1600		3150
1885	Suurõ-Ruuga 14	18 1	1100	1400	300	2800
1885	Suurõ-Ruuga 11	19 48	1200	1500	100	2800
1885	Suurõ-Ruuga 12	16 58	1200	1200		2400
1885	Matsi 25	21	1700	1600	100	3400
1887	Hinu 24	18 55	1100	1400	300	2800
			30472	37000	3548	71020

Nagu tabelist selgub, müüdi esimene talu Rõuge mõisas suhteliselt hilja, 1871. aastal. Suurem osa taludest leidis omale peremehe siiski alles 1880. aastate esimesel poolel. Siinjuures oldi ühed viimasemad nii Võrumaa kui kihelkonna mastaabis.²⁵⁷ Mis

²⁵⁶ EAA 1400-1-171, l. 45; 1427-1-31, l. 166p-117. Taalriväärtuse lahtris märgib esimene arv taalreid, teine krosse.

²⁵⁷ Kui vaadelda talude müügi protsessi Võrumaal, siis kulges see just Rõuge kihelkonnas kõige aeglasemalt. Seda kinnitavad H. Sepa andmed: 1880. aastate algul, kui Vastseliinas oli müüdud juba 95.9% taludest, oli Rõuges vastav näitaja vaid 38.6%: H. Sepp. Lõuna-Eesti põllumajanduse arengu suund, lk 351. Rõuge kihelkonnas tehti talude müümise avalööki 1863. aastal Rogosi mõisas. Huvitaval kombel olid just kihelkonna

seletab protsessi hilist algust ja selle aeglast kulgu? Kindlasti andsid viivitamiseks põhjust lisaks mentaalsele valmisolekule (*resp.* valmisolematusele) mitmed praktilised kaalutlused. Kuna palgatööjõudu hakati Rõuges kasutama suhteliselt hilja (vt 3. peatükk lk 44), siis ei saanud mõis pikka aega loobuda talumaarentnike töökätest. Ka polnud Rõuge talupojad eriti jõukad, mistõttu sobiliku ostja leidmiseks võis kuluda kaua aega. Märkimata ei saa jätta veel üht põhjust: kuna Rõuge talud osteti päriseks Liivimaa krediidiseltsilt saadud laenu toel (laenu ise anti 1886. aastani vaid majapidamistele, mis eraldati krediidiseltsile panditud mõisatest),²⁵⁸ siis sai talude müük võimalikuks alles 1874. aastal, mil Rõuge mõisa laenuaotlus rahuldati. Ehk ootas Samson ka soodsamat turukonjunkturi.²⁵⁹

Kes olid talude ostjad? Kui võrrelda rendi- ja ostumüügilepingutes märgitud taluomanike nimesid, siis selgub, et vaid pooled nendest kattuvad. See lubab järeldada, et suur osa koharentnikest pidid talu päriseksostmisest raha nappusel loobuma, sulaseks hakkama või hoopis maalt välja rändama. Seda mäletab ka rahvapärimus.²⁶⁰ Siiski oli Rõuge vallas paar jõukat perekonda, kes ostsid omale koguni mitu talu: nii kuulus 1881. aasta tiinumaksuankeedi andmetel Kõivu ja Siska suguvõsa esindajatele kummalegi neli talu.²⁶¹ Mitmed talud müüdi väljastpoolt tulnuile, sealhulgas mulkidele.²⁶² Üks talu (Jaanipeebu 18) müüdi 1875. aastal 2400 rbl eest tütarlaste kihelkonnakoolikohana Rõuge luteriusu kirikukogudusele.²⁶³ Mõisa- ja kvoodimaa talusid perioodi lõpuni ei müüdnud.

Ostuhind sõltus talu suurusest ja väärtusest. Kuna Rõuge mõisa talundid olid enamasti keskmise suurusega, siis jäi nende ostuhind 2000-3000 rbl vahele. Vaid kaks tulevast peremeest pidid välja käima alla 2000 rbl, viis omanikku aga üle 3000 rbl. Kui võtta arvesse taalrimaahinda, mis kõikus 105-165 rbl vahel (enamasti 140-150 rbl), siis võib väita, et talud müüdi Rõuges suhteliselt soodsalt. Ostusumma koosnes kolmest osast: lepingu sõlmimisel mõisnikule makstavast käsirahast (Rõuge mõisas 5% kogu ostusummast), tähtajaliste osamaksetena mõisnikule laekuvast summast (43%) ja võla

---

keskosa mõisad (Rõuge kõrval Sänna, Vana- ja Vastse-Nursi) need, mis müügiga kõige hiljem alustasid: Võrumaa, lk 299.

²⁵⁸ T. Rosenberg. Talude päriseksostmisest Sangaste kihelkonnas, lk 75-76.

²⁵⁹ Talude müügihind tõusis aja jooksul märgatavalt: kui 1860. aastal oli see Liivimaal keskmiselt 46 rbl/tiin, siis 1880. aastal juba 80 rbl/tiin: Hermann Engelhardt. Zur Geschichte der Livländischen adeligen Güterkreditsocietät. Riga 1902, lk 209-210.

²⁶⁰ EKM EKLA 199-25, l. 86.

²⁶¹ EAA 1427-1-239, l. 136-201p.

²⁶² EKM EKLA 199-25, l. 141. Manasseini revisjoni järgi oli 4 talu (tol ajal veel 18-st) müüdnud teise valla talupojale: EAA 296-9-566, l. 204. Vt ka: Mati Laur. Talude päriseksostmisega kaasnenud talurahva migratsioonist Võrumaal aastatel 1858-1889. // Kleio 3. Tartu 1991, lk 27-31.

²⁶³ Vt ostumüügileping EAA 1400-1-4.

tagasimaksetest krediitkassale (52%). Viimase puhul oli tegemist mõisa poolt taludele üle kantud pantkirjavõlga, kusjuures laenuintress oli tavaliselt 6%, paaril juhul ka 5%. Krediitkassale tasutava laenusumma ja -protsentide õigeaegse laekumise eest vastutas talu kõrval ka mõis: kui talu jäi tasumisega hätta, siis pidi mõis teda selles aitama.²⁶⁴ Ostumüügilepingutes märgiti ära mõisnikule võlgnetava ostusumma maksegraafik. Selle järgi pidanuks enamik taludest saama võlgadest priiks 1900.-1905. aastaks.²⁶⁵

Näib, et ostuvõla tasumine kulges üldjoontes plaanipäraselt. Kui 1891. aastal oli kogu ostusummast tasutud 69%, sh krediitkassale 36 300 rbl ja mõisnikule 9343 rbl, siis sajandivahetusel juba 80.1%. Viis talu olid selleks ajaks ostuvõlgadest priid ja nende omanikud võisid end pidada täieõiguslikeks peremeesteks.²⁶⁶ Siiski oli ka taluomanikke, kes jäid ostusumma tasumisega pehmelt öeldes jänni. Nii oli Pedaja poolt 1884. aastal ostetud Suurõ-Ruuga 13 talu võlg krediitkassale nelja aasta möödudes paisunud nõnda suureks, et talu pandi avalikule oksjonile. Selle uus peremees Kõiv käis kogu ostusumma välja aga aasta jooksul.²⁶⁷ 1900. aasta seisuga oli teistkordselt müüdud kolm talu. Pankrotistumise põhjuseks ei pruukinud olla isegi suutmatus ostuvõlga tasuda, vaid ka näiteks peremehe surm.²⁶⁸ Muist taluomanikke ei suutnud oma võlga sularahas tasuda, mistõttu nad on otsinud lisateenistust mõisast. Näiteks sõlmis Suurõ-Ruuga 15 peremees Kann mõisaga 1895. aasta kevadel töölepingu, millega ta võttis enda peale Lükka metsavahi eluhoone ehitamise ning õllekeldri tiseritööd, saades selle eest palgaks 125 rbl.²⁶⁹

Talude päriksmüümise olulisimaks tulemuseks sotsiaalses plaanis oli talupoegade ühe osa – taluperemeeste – emantsipeerumine mõisast. Ehkki talurahva maaomand oli kuni ostuvõla tasumiseni nominaalne, ei sekkunud mõis enam külaelu korraldamisse. Ka kokkupuuted igapäevaelutasandil jäid vähemaks (peremehed enam mõisas tööl ei käinud!). Teatud kontaktid siiski säilisid, seda kasvõi kohaliku omavalitsuse tasandil. Samuti oli mõis edaspidigi vajaduse korral külarahvale tööandjaks ja/või kaubanduspartneriks.

---

²⁶⁴ Selline juhus oli näiteks 1882. aasta mais, mil Liivimaa krediidiseltsilt saabus Samsonile kiri teatega, et kolm talu on laenusummat ja -protsente ettenähtust 100 rbl vähem tasunud. Mõisaomanikul paluti asi ära korraldada: EAA 1400-1-161, 4.05.1882.

²⁶⁵ EAA 1427-1-31, l. 116p-117.

²⁶⁶ EAA 1427-1-31, l. 116p-117; 1427-1-35, l. 135p-136.

²⁶⁷ EAA 1400-1-160, kohtukutsed 18.02.1888, 5.02.1888; 1427-1-31, l. 116p-117.

²⁶⁸ Just sel põhjusel pandi haamri alla Matsi Meistri talu, sest vanale peremehele ei leidunud pärijate seas sobilikku järglast. Samson oli sunnitud talu tagasi ostma ja selle uuesti müüki panema: EAA 1400-1-186, märke 13.11.1895, 19.07.1898.

²⁶⁹ EAA 1400-1-186, märke 3.05.1895.

Sidemetest mõisa ja talu vahel annavad tunnistust ka mitmesugused laenud, kusjuures enamasti esines mõis laenuandja ja talu laenajana.²⁷⁰ Mida aeg edasi, seda enam hakkab mõisa ja talu vahelisi suhteid ilmestama vastasseisu asemel koostöö. Oma mälestustes meenutab Hermann v. Samson, kuidas tema viimasest Rõuge mõisaomanikust isa Friedrich v. Samson Rõuges olles taluperemehi armastas külastada ning neile kasulikku nõu anda.²⁷¹

4.2.2. Mõis kui tööandja

Talupojad, kes ei suutnud omale talu osta, olid sunnitud enda ja pere äraelamiseks otsima teenistust sulastena talus või mõisas. (vt ka 3. peatükk lk 44-48) Nagu eelmisest alapeatükist selgus, leidsid mõisas hooajatööd ka mõned taluperemehed. Erinevalt peremeestest, asusid mõisasulased koos perega alaliselt mõisasse elama, mistõttu nende side külaga nõrgenes oluliselt. Kaasaegsete mälestusi ja ajaloolisi romaane lugedes jääb mulje, et külarahvas suhtus seisusekaaslastest mõisatöölisesse üleolevalt, isegi halvustavalt, ning et kahe grupi vahelised hõõrumised ja vägivald olid üsna sagedased.²⁷² Eks mõisa- ja külaelanikud erinesidki paljuski teineteisest nii juriidilise kui majandusliku staatuse poolest. Üldiselt oli mõisarahvas taluperemeestest vaesem. Nii olid mõisamaa renditalud tihtipeale väga väikesed ja armetud, ka põllumaa oli väheviljakas.²⁷³ Ka mõisamoonakad elasid suhteliselt kitsastes tingimustes korter(*resp.* ühis)elamutes. Ajapikku kujunes mõisarahva mentaliteetki külaelanike omast erinevaks, sarnanedes pigem linnaagulliku sotsialistliku kui taluperemehele omase individualistliku mõtte- ja maailmavaatega.

Samal ajal, kui mõisatöölise side külaga nõrgenes, kasvas märgatavalt nende sõltuvus mõisast. Võib isegi väita, et nad olid osake mõisast: mõis toitis ja kindlustas eluaseme, saades vastutasuks tehtud töö. Ehk nagu kirjutab Hermann v. Samson: töölised jäid kuni teenistusaja lõpuni *mõisaga integreerituks ja ei tundnud end iial* (kasutu – M. M.)

²⁷⁰ Mõisast taludesse levinud laenuareaal oli väga lai alates põlluharimismeetodite ja ehituskunsti ning lõpetades kommune ülevõtmisega. Nii näiteks hakati millalgi 19. sajandi lõpus mõisa eeskujul taludeski kohvi ja teed jooma ja pandi alus jõulukuuse traditsioonile: I. Talve. Eesti kultuurilugu, lk 503, 507.

²⁷¹ Berichte über die Güter Rauge, lk 12.

²⁷² Vt näiteks Pedro Krusten. Torn üle metsa. Tallinn 1992.

²⁷³ Mõisamaarentnike kehva majandusliku seisukorra näitena võiks tuua Möldri talu rentniku Hindrik Unk'i loo. Nagu edastab Rõuge vallakohtu protokoll 1889. aasta märtsis, oli Unk suurtes võlgades (tasumata rent ja vallamaksud kütündisid 300 rbl-i), ka talu oli *hooletult* peetud (rukis oli kehvasti külvatud, katus ja vundament rikutud, osa aida laest puudu, korsten ja ahi lagunenu). Mees ise oli ühes loomadega Vastse-Nursis elavate sugulaste juurde pagenud. Mõis võttis talu tagasi, Unk'i vara müüdi oksjonil: EAA 1400-1-160, vallakohtu protokoll 31.03.1889.

vanarauana.²⁷⁴ Samal ajal kui külarahvas emantsipeerus, säilitas mõis oma palgalistega maaühiskonnas juba arhailiseks muutunud eestkost- ja patriarhaalse suhte. Kahtlemata võisid mõisatöölised end mingil määral taluperemeestest kindlamana tunda, kuna mõis oli vajaduse korral valmis tuge ja kaitset pakkuma. Nii hüvitati rendikohtade omanikele ikaldunud vili, anti küttepuud, remonditi hooneid. Samuti (kaas)vastutas mõis mõisamaal elavate talupoegade maksude ja trahvide õigeaegse laekumise eest.²⁷⁵ Allikate valguses paistab, et Rõuge mõisa ja Samsonite suhted olid mõisarahvaga head. Hea läbisaamise säilitamise ja tööliste tihedama mõisa külge *integreerimise* eesmärgil premeeriti neid vahel ja korraldati ühisüritusi. Nii jagati mõisaelanikele jõulude ja jaani ajal tasuta õlut. 1905. aasta jõuluajast on säilinud Karl v. Samsoni kiri, mis kirjeldab üsna detailselt, kuidas mõisnikupere tööliste lastele jõulupeo korraldas. Ettevalmistusi tehtud pikalt ja põhjalikult, misjuures Haanja koolmeister koos Oskar v. Samsoni poja Robertiga lastele ka mõned jõululaulud selgeks õpetanud. Mõisa peahoones peetud pidu päädis kõigile väikestele poistele ja tüdrukutele kingituste jagamisega.²⁷⁶ Rõuge mõisnikupere häid suhteid kohaliku talupoegadega kinnitavad ka talurahva enda mälestused: *Rõuge Samsonitest käinud üks peale surma kodukäijana ringi, ta olnud eluajal väga õel ja kuri, pärast surma olnud ta sõidu hobused tallis igal hommikul märjad ja väsinud ja värisenud nagu pikast sõidust tulles ja korra olevat vana parun tulnud tallipoisile, kes läinud öösel hobuseid vaatama, talliukse peal vastu ja alles Meie isa palve lugemisel kadunud ta. Hilisemad Samsonid olnud kõik päris head inimesed.*²⁷⁷

4.2.3. Kohalik omavalitsus

Alates 19. sajandi algusest võib Balti kubermangude maapiirkondades eristada kahte haldusüksust – valda ja kihelkonda, millele kuulusid nii kiriklikud, halduslikud kui politseilised funktsioonid.²⁷⁸ Just see, millisest vallast või kihelkonnast inimene pärit oli, kujundas tema eneseteadvust ja piiritles argipäevase suhtlusringi. Kohaliku elu ning

²⁷⁴ Berichte über die Güter Rauge, lk 12.

²⁷⁵ Vt näiteks 1400-1-185, märke 08.1891, 08.1893; 1400-1-186, märke 30.07.1897; 1400-1-160.

²⁷⁶ EAA 1400-1-176, kiri 13.12.1905.

²⁷⁷ EKM EKLA 199-25, l. 136.

²⁷⁸ Oluline on märkida, et kihelkond oli Liivimaal (erinevalt teistest Balti kubermangudest) alates 19. sajandi keskpaigast nii kiriklikuks kui poliitiliseks haldusüksuseks. Eesti historiograafias on senini tähelepanu pööratud enamasti vaid kihelkonna kiriklikele funktsioonidele ja unustatud selle poliitiline tähendus. Näiteks kirjutab H. Valk: *Pärast ristiusustamist hakkas sõna kihelkond tähistama piirkonda, mille elanikud moodustasid ühe kirikukoguduse. See tähendus on sõnal ka 20. sajandil: Rõuge kihelkond, lk 12. Tuleb ka märkida, et tihtipeale kiriklik ja halduslik kihelkond üksüheselt ei kattunud: Sulev Vahre. Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil (1782-1858). Ajaloolis-demograafiline uurimus. Tallinn 1973, lk 68.*

inimestevaheliste suhete paremaks korraldamiseks olid maal loodud mitmed haldus- ja kohtuvõimuasutused. Siinjuures on oluline, et 19. algusest alates kaasati ka talurahvas tasapisi maaomavalitsuse teostamisse, kuna senini oli see üksnes mõisnike pärusmaaks.

Talurahva poolt teostatavale vallaomavalitsusele pandi Liivimaal alus 1804. aasta talurahvaseadusega, mil igas mõisas loodi vallakohtud. Omaavalitsussüsteemile andis selle lõpliku vormi 1866. aasta vallareform: nüüdsest olid vallaomavalitsuste organiteks valla täiskogu, -volikogu, -valitsus ja -kohus, kusjuures need vabanesid täielikult mõisniku eestkoste ja järelevalve alt. Olgugi et mõisalt võeti ära kontrolliõigus valla tegemiste ja otsuste üle, puutusid vallaametnikud ja mõisa esindajad edaspidigi üsna tihedalt kokku. Seda tõendavad mitmed Rõuge mõisa fondis talletatavad vallavalitsuse poolt mõisavalitsusele saadetud kirjad ja kohtukutsed.²⁷⁹ Nii nõudis vald sageli mõisavalitsuse kaudu mõisas töötavate talupoegade tasumata maa- ja vallamakse ning trahve sisse ja kutsus mõisatöölisi kohtusse. Ka mõisavalitsus ise on oma tööliste ja rentnikega, samuti taluperemeeste ja vallaga, kohut käinud. Näiteks alustas Rõuge mõisavalitsus 1871. aastal vallavalitsuse vastu hagi, kuna viimane olla talle usaldatud koolikohta hooletult pidanud. Paar aastat väldanud kohtuasi jõudis viimaks kreisikohtusse.²⁸⁰ Need on vaid mõned näited illustreerimaks Rõuge mõisa ja valla kokkupuuteid. Vallamaterjalide (aga ka näiteks kihelkonna- ja/või kreisikohtu toimikute) põhjalikumal uurimisel võiks antud teematikat laiemalt avada. Paraku on Rõuge valla arhiiv hävinud.

Nagu juba mainitud, oli maal teisejärguliseks haldustasandiks kihelkond, mis oli Liivimaal ühtaegu nii kiriklikuks kui poliitiliseks üksuseks. Kihelkondlikku omavalitsust teostas 1870. aastal Liivimaa maapäeva otsusega loodud kihelkonnakonvent, mis oli oma koosseisult ja tegemistelt kihelkonna- ja seisuste-ülene. Nii olid konvendis esindatud kõik kihelkonna mõisaomanikud ja vallakogukondade pead ehk vallavanemad, lisaks veel pastor ja kihelkonnakooliõpetaja. Konvendil oli ka juhatus, kuhu kuulus mõisnike hulgast valitud kirikueestseisja ja tema abi – talupojast vöörmünder. Seega oli talupoegadel ja mõisnikel konvendis enamvähem võrdne esindatus ja ka otsustusõigus (otsused võeti vastu lihthäälteenamuse teel), ehkki see oli mõnes mõttes näiline, kuna viimane sõna jäi öelda kirikueestseisjal. Pealegi oli valdade ühinemise järel mõisatel konvendis mõnevõrra suurem esindatus kui valdadel. Konvendi koosolekud toimusid regulaarselt tavaliselt pastoraadis, selle otsused kuulusid protokollimisele. Kihelkonnakonvent jagunes

²⁷⁹ EAA 1400-1-159; 1400-1-160.

²⁸⁰ EAA 1400-1-162, kohtukutsed 23.11.1871, 10.02.1872, 22.02.1872.

tegevusareaaliti kaheks: kiriku- ja koolikonvendiks ning kihelkonnakonvendiks. Esimese kompetentsi kuulusid kihelkonna kiriku- ja haridusküsimused ning üldse kõik vaimuella puutuv, kihelkonnakonvent tegeles aga teede- ja postivõrgu, tervishoiu ja kohtute küsimustega.²⁸¹ Säilinud on mõned 19. sajandi lõpukümnendist pärinevad Rõuge kihelkonnakonvendi koosolekute protokollid, mida lugedes võib saada aimu konvendi tööst ja langetatud otsustest. Näib, et omavalitsuse liikmed tegid koostööd ja ajasid ühist, nn Rõuge kihelkonna asja. Lahkarvamused tekkisid pigem erinevate mõisa- ja vallapiirkondade kui seisuste pinnal.²⁸² Ehkki mõisnikel oli võrreldes talurahvaga konvendis pisut suurem esindatus ja lõplik sõnaõigus, võib Liivimaa kihelkondlikus omavalitsuses näha *seisuste koostöö ilmingut ja kõikseisusliku omavalitsuse alget*.²⁸³ Ühisvastutus ja -tegevus kihelkonna elu korraldamisel tõi kahtlemata kahte seisust teineteisele lähemale.

4.3. Rahvusküsimus Rõuges

4.3.1. Tants patronaadiõiguse ümber

19. sajandil levis üle kogu Euroopa rahvuslike liikumiste laine, mille tulemusena tekkisid arvukad rahvusriigid. Liikumine leidis mõistagi vastukaja ka Baltikumis: siinsed suuremad etnilised rühmadki – eestlased, sakslased ja venelased – süüvisid *oma* juurte otsingutesse ning *oma* identiteedi loomisesse. Oma erilisust rõhutati end teistele rahvustele vastandades, seda nii „näost näkku ütlemiste” kui teravate avalduste kaudu kohalikus publitsistikas. Pikka aega hõõgvel olnud ärevad meeleolud süttisid 20. sajandi esimese veerandi murranguliste revolutsioonidega. Millised olid etnilised vahekorrad Rõuges? Kuivõrd esines siin eestlaste ja sakslaste omavahelisi hõõrumisi ja konflikte?

Etnoloog Ants Viirese andmetel oli Rõuge kihelkond ärkamisajal Võrumaa üks aktiivsemaid, seljatades selles osas mitmed naaberkihelkonnad, nagu näiteks Hargla, Urvaste ja Põlva.²⁸⁴ Arvatavasti on Viires Rõuge kihelkonna rahvusliku aktiviteedi hulka arvanud ka Võru linna kodanikud, vastasel korral ei oleks järelendus selline. Allikaid uurides

²⁸¹ T. Karjahärm. Ida ja Lääne vahel, lk 251-252, 270; R. Wittram. Drei Generationen, lk 152, 154.

²⁸² EAA 1400-1-172. Näiteks toimus 19.10.1895 konvendikoosolek, kus lisaks mõisate ja valdade esindajatele oli kohal ka pastor Kallas. Arutluse all oli doktoraadi rajamine, mille asukohaks pidi saama Rõuge mõisasüda. Suur enamus andis sellele oma poolthääle, vaid mõned kaugemad ja käremeelsemad vallad (Pindi, Vana- ja Vastse-Kasaritsa) olid ettevõtmise vastu. 8.11.1895 koosolekul valiti ühiselt kihelkonnaarst (Johann Jänes) ning koostati arstivisiitide hinnakiri.

²⁸³ T. Karjahärm. Ida ja Lääne vahel, lk 270.

²⁸⁴ I. Talve. Eesti kultuurilugu, kaart nr 8.

jääb mulje, et rahvusluse pinnalt võrsunud suured ideed keerlesid vaid väga väikese osa maal elavate talupoegade peades, kuna rahva enamuse jätsid üllad mõtted ja ettevõtmised külmaks. Selle põhjuseks oli arvatavasti siinse talurahva üldine vaesus ja harimatus, samuti vanamoodsus. Murrangulistele sündmustele eelistati rahulikku ja harjumuspärast elurütmi. Eelpooltoodud kinnitavad Rõuge pastorite iga-aastased kirikuaruanded praostile, mille kohustuslikuks osaks oli muuhulgas ülevaate andmine kohaliku rahva meeleoludest.²⁸⁵ Nii kirjutas pastor E. T. Hahn 1880./1881. aasta aruandes, et Rõuge kihelkonnas on vähem ärev kui mujal, ehkki ka *siinsed südamed pole täiesti rahulikud*. Pastor F. R. Hollmann märgib aga paarkümmend aastat hiljem, et Rõuge rahva jaoks *on seltsielu endiselt kui eksootiline taim, mis pole üksikute rahvavalgustajate paljudest pingutustest hoolimata suutnud juurduda*. Ka loetakse siin hoolimata hiiglasuurest elanike arvust (20. sajandi algul pisut üle 20 000) ütle mata vähe ajalehti. Eestlaste rahvuslik eneseteadvus polnud Hollmanni arvates suunatud otseselt sakslaste vastu, konfliktid võrsusid pigem sotsiaalselt pinnalt.²⁸⁶ Kahe etnilise grupi rahulikust kooseksisteerimisest kõnelevad ka mitmed mälestusekillud. Nii näiteks polnud Rõuges probleemiks, kui mõisnike lapsed eestlasest kihelkonnakooliõpetaja juures viiulimängu õppisid või kui pastori võsukesed ühes töölistega põllul töötasid.²⁸⁷ Üldist rahu rikkusid vaid kihelkonna kolme kroonumõisa (Haanja, Vana- ja Vastse-Kasaritsa) talupojad, kes mässasid tihtipeale mitte niivõrd oma põhimõtete eest seistes kui mässamise enese pärast ning olid seetõttu tuntud veidrikud isegi kihelkonna eratalupoegade silmis.²⁸⁸

---

²⁸⁵ EAA 1205-1-124.

²⁸⁶ EAA 1205-1-124, l. 86, 120, 122-122p.

²⁸⁷ Berichte über die Güter Raue, lk 23; Berichte über die Güter Kawershof, lk 15.

²⁸⁸ Väga värvikalt kirjeldab Rõuge kihelkonna talurahvast pastor F. R. Hollmann oma 20. sajandi alguseaastate kirikuaruannetes. Hiljuti ametisse astunud pastorile tundusid kohalike elanike kumbed pehmelt öeldes halvad. Nii näiteks oli väga sageli pruugitavaks sõnaks "Kurrat". Üldiseks põhimõtteks oli *pisut valetada, pisut varastada*. Kasaritsas elutsesid koguni *professionaalsed kohtutunnistajad*, kes nõustusid andma mistahes tunnistust tühise rahasumma või pitsi viina eest. Ka oli kroonutalupoegade hulgas neid, kes jooksid mõne taluperemehe surma korral otsemaid pastori juurde perekonnatunnistust nõutama, eesmärgiga end kadunukesega sugulaseks teha ja nõnda osa tema varandusest pärida. Metsa- ja pisivargusi esines sageli, tülisid ja kaklusi veel sagedamini. Pastorit häirib eriti Rõuge rahva joomalembus. Ta kurdab, et viinamonopoli kehtestamisega kaasnenud kõrtside sulgemise tulemusel pole joomine kaugeltki mitte vähenenud, *salajasi joomapunkreid* on hoopis arvukalt juurde tekkinud. Kõige minevamaks kaubaks oli viina kõrval eeter, kuna see oli hõlpsasti kättesaadav nii apteegis kui kõrtsides: *kes maksab, saab seda, olgu see siis laps või rauk!* Pastori hinnangul oli võimalik end eestrist purju juua 5-10 kop eest. Üks Haanja talumees joonud end 1901. aasta talvel isegi surnuks. Alkohol oli reeglina iga pidustuse kohustuslikuks osaks. Vaid ühel korral oli pastoril juhust viibida pulmas, kus seda ei tarvitatud. Joomalembusest sündisid mitmed muud hädad, nagu näiteks vallaslaste suur arv (ka vastsündinute varjamine ja tapmine) ja kõlvatu elu (näiteks avastati 1901. aasta leerilastest kahel süüfilis): EAA 1205-1-124, l. 120-123, 129p.

Tõsiseimaks rahvustevaheliseks hõõrumiseks oli Rõuges 19. sajandi lõpus puhkenud konflikt patronaadiõiguse üle. Tõttõelda oli tegemist üle-Liivimaaalse probleemiga. Eestlastest rahvaaratajate arvates polnud õiglane, et aadel otsustas kohaliku kirikuvalu, sealjuures ka eesti koguduse, asju. Eriti rahulolematud oldi mõisnikele kuuluva patronaadiõiguse pärast, kuna see võttis eestlastest talurahvalt igasuguse võimaluse kirikuõpetaja valimises sõna sekka öelda. Nii juhtuski enamasti, et pastoriks sai eesti keelt vaevu purssiv sakslane, kelle elulaad sarnanes pigem mõisniku kui talupoja omale. Seda näitab ka igapäevane kõnepruuk: pastori poole pöörduti kui „kirikhärra” mitte kui „kirikuõpetaja” poole.²⁸⁹ Senine härrastekirik (*Herrenkirche*) pidi muutuma rahvakirikuks (*Volkskirche*). Vastuseis härrastekirikule tõusis esmakordselt laiemalt päevakorraale 1864. aastal, mil keisrile läkitatud kollektiivmärgukirjas nõuti mõisnike patronaadiõiguse kaotamist ja rahvakoolide ning -kirikute juhtimise üleandmist talurahvale. Uus protestilaine levis üle maa 1880. aastatel.²⁹⁰

Rõuge luteriusu koguduse pastori määras juba sajandeid Rõuge mõisnik. Pikka aega ei tekitanud see maaelanike seas küsitavusi. Vastupidi, tihtipeale oldi oma hingekarjasega rahul. Ka pastorid armastasid siinset kogudust ning suhtusid võrdväärse lugupidamisega nii eesti kui saksa koguduse liikmetesse. Kord olla pastor E. T. Hahn öelnud: *Ära unusta iial, et iga saksa koguduse liikme hing vajab täpselt sedasama ja ei midagi muud, mida tarvis läheb ühe eestlase hingele. Neil mõlemal on Issanda ees täpselt ühesugune väärtus...*²⁹¹ Just pastor oli maal selleks isikuks, kes lepitas tülitsevaid pooli ja täitis tihtipeale vahendajarolli talupoegade ja mõisnike vahel. Nii luges ta rahvale pühapäeviti kantslist ette mõisnike läkitused ja kirikukonvendi otsused ning oli samas kirjavahetuses kirikupatrooniga, edastades viimasele kohalikke meeoleolusid ja ettevõtmisi.²⁹²

²⁸⁹ Patronaadiõigus ei kehtinud 19. sajandi lõpus mitte kõigis Liivimaa kogudustes. 106-st 31-s valiti pastor kirikukonvendi poolt, ehkki ka siin oli lõplik sõna öelda mõisnikust kirikueestseisjal. **T. Karjahärm.** Ida ja Lääne vahel, lk 269-270. Eesti soost pastor oli sel ajal aga harulduseks. Nii oli 1892. aastal Liivimaa maakogudustes ametis 80 saksa, 16 läti ja vaid 8 eesti soost pastorit. Eestimaal polnud aga eestlasest hingekarjast veel sajandivahetuselgi: **I. Talve.** Eesti kultuurilugu, lk 405. Vt ka: **Riho Saard.** Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine 1870-1917. Helsingi 2000. (Suomen Kirkkohistoriallinen Seura)

²⁹⁰ **T. Karjahärm.** Ida ja Lääne vahel, lk 272.

²⁹¹ **A. Adson.** Kadunud maailm, lk 198-199.

²⁹² Vt pastor Rudolf Kallase (Rõuges 1887-1901) kirju Oskar v. Samsonile: EAA 1400-1-172.

Kõik paistis olevat rahulik kuni 1886. aastani, mil Rõuge pastorikoht vakantseks jäi. See, mis järgnes, vapustas kogu Balti kubermangude avalikkust.²⁹³ Milles oli asi? Rõuge senine pastor, kaksteist aastat teeninud Elieser Traugott Hahn lahkus 1886. aasta suve hakul, seoses Tallinna Oleviste koguduse õpetajaks asumisega, ametist. Traditsiooniliselt pidanuks Rõuge kirikupatroom Oskar v. Samson uue pastori välja valima ja selle ametisse määrama. Pärast mõningast pinna sondeerimist jäi sõelale kaks kandidaati – eestlasest Valga koguduse õpetaja Rudolf Kallas ja saksa soost Rõngu pastor Hermann Hesse. Pärast Hahniga nõupidamist, langetas Samson otsuse Hesse kasuks. Sellega polnud aga päri mitmed Rõuge kihelkonna valdade elanikud, kes keeldusid Hesse oma pastorina tunnustamast ning asusid jõuliselt tema ametissemääramise vastu protestima. 1886. aasta jaanipäeval saatsidki Rõuge kroonu- ja mõnede eramõisate (Viitina, Vana-Nursi, Sänna, Rogosi) valdade talupojad Rõuge mõisnikule ühise protestiavalduse, mille keskseks sisuks oli nõue, et H. Hesse mitte mingi hinna eest uueks kirikuõpetajaks ei saaks. Kõige paremini sobivat seda ametit täitma just tema vastaskandidaat R. Kallas, äärmisel juhul ka Hahni-eelne pastor Fr. A. Hollmann või praegune abiõpetaja Fr. Lezius.²⁹⁴ Sellega asi veel ei piirdunud. Umbes kuu aega hiljem saadeti terav protestikiri ka Hermann Hessele ja koopia sellest luteriusu konsistooriumile. Tegemist oli sügavat trotsi ja pahameelt väljendava kirjaga, milles pole tagasi hoitud laimusõnade kasutamise, koguni ähvardustega. Olgu see kiri siin mõningaste kärbetega ära toodud: *Auustatud õpetaja Herra Hesse! ... et Rõuge Eesti kogudus, osalt ka mõne Mõisniku teid ei soovi, ja ei saa ka ealegi wastavõtma. ... Loodame et teie mõislikult oma koguduse pääle, mes teil käen om, paigale jääte, ja tühja Mammona tagaajamist järele jättate, ja parem Pauluse sõnnu 1.Tim. 6, 6-10. perra mõtlet, kui et henda jälle wahtside pahanduste ja segaduste sisse annat, mis teil omal ajal Rõngun külalt kanda olli. Sest kui Patroni herra oma walimise, ja teie oma tulemise mano jääte, saap Rõuge kogodus teist lahkuma ja omale esi õpetaja walima, mis kogoduse meelega järgi on. Teid auustades Rõuge kihelkonna konwendi Saadikide nimel. Rõugen, sel 21. Juli 1886.*

Kumu Rõuges toimuvast levis kohalike ajalehtede vahendusel kiiresti üle kogu Liivimaa. Kuidas ühe suurema koguduse rahvas sõandab vastu astuda oma kirikupatroomi tahtele? Kes võidab lahingu, kas Rudolf Kallas resp. eestlased või Hermann Hesse resp.

²⁹³ Säilinud on hulk asjasse puutuvat kirjavahetust Rõuge kirikupatroomi, erinevate pastorite ja luteriusu konsistooriumi vahel: EAA 1400-1-170.

²⁹⁴ EAA 1400-1-170, 24.06.1886.

sakslased? Nendele küsimustele otsisid vastust paljud liivimaalased. Ühtlasi tõstus poleemika patronaadiõiguse ja selle saatuse üle.²⁹⁵ Kõige keerulisemasse olukorda oli sattunud kahtlemata O. v. Samson ise, kes seisis dilemma ees: kas eirata rahva protestiavalduisi ning panna Hesse siiski ametisse või tunnustada rahva tahet. Pärast pikka nõupidamist iseenda ja ka tuttavate pastoritega (sh Tartu Peetri koguduse abiõpetaja Gustav Pungaga), otsustas Samson siiski viimase variandi kasuks. Meeleolude rahustamiseks astus ta Rõuge eesti koguduse ette ja pidas isalik-manitsevas toonis kõne (ja seda eesti keeles!). Pärast kujunenud olukorra selgitamist, küsis ta kogu koguduse arvamust selle kohta, keda nemad sooviksid pastorina näha. Tegelikult tegi Samson midagi ennekuulmatut: ta delegeeris oma patronaadiõiguse üle rahvale: *kes ehk võis niisugune sündlik mees olla, et ta koguduse hääs selle kesten saas tööd teta. ... Olen siin selleks, et teada saada, mida moodu meie kirikukogudus terwina opetaja herra Kallase perast mõtlep. ... sest et mina sellest mehest lugu pea. See, keda kogudus soovib, saab valitud.* Oma pöördumise lõpetab Samson sõnadega: *Temma (Jumal – M. M.) tahtko ka anda, et meie kiik, kea meie sella kodumaal ülleskaswanu olleme, - olgo meie sakslase et Eestlase... kindlamaste kokko hoita tahas...*

Rõuge kogudus oli üle poole aasta ilma hingekarjaseta. Alles 1887. aasta veebruaris kinnitas konsistoorium Rudolf Kallase ametisse. Seega olid eestlased seekord piltlikult öeldes sakstele ära teinud. Kallas pidas Rõuges teenistust järgnevat neliteist aastat. 1901. aastal sai tema troonipärijaks Maarja-Magdaleena koguduse õpetaja Franz R. Hollmann. Ka sel korral läkitasid mõned rahvaesindajad konsistooriumile protestikirjad, kus nõuti Samsonilt patronaadiõiguse äravõtmist. Seekord jäid protestijad siiski vähemusse ning nende nõudmisi ei rahuldatud.²⁹⁶ F. R. Hollmann oli Rõuges tuntud kui *hästi lugupeetud rahvamees* ning jäi ühtlasi koguduse viimaseks sakslasest kirikuõpetajaks (ametis kuni 1918).²⁹⁷ Patronaadiõiguse küsimus püsis kohalikus avalikkuses veel pikka aega aktuaalsena. Just see oli eesti ja saksa rahvustegelaste üheks suuremaks tüliõunaks.²⁹⁸

²⁹⁵ Vt arvukaid artiklite väljalõiked kohalikest ajalehtedest (Neue Dörptsche Zeitung, Das Inland, Revalsche Zeitung, Rishskji Vestnik, Olevik), kus kajastatakse Rõuges toimuvat või patronaadiõiguse küsimust üldiselt: EAA 1400-1-170.

²⁹⁶ EAA 1205-1-124, l. 119-119p; 1400-1-176, kirjad 5.02.1902, 14.11.1901. Oma seisukohtade põhjendamiseks viidati muuseas vanale arhiividokumendile, milles oli kirjas, et patronaadiõigus kuulus 16. ja 17. sajandil kroonule ning Samsonid olevat selle vägisi omastanud.

²⁹⁷ A. Adson. Kadunud maailm, lk 180; Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918. Hrsg. Martin Otto und Wilhelm Lenz. Köln-Wien 1977, lk 266 ja 289.

²⁹⁸ Tuntud on Kolga-Jaani kirikuõpetaja Villem Reimani tüli baltisaksa pastoritega 1899. aastal, mis puhkes pärast Reimani artikli "Ignati Jaak" ilmutumist: Ilje Piir. Villem Reimani tüli baltisaksa pastoritega. //

4.3.2. 1905. aasta

1905. aastal Vene impeeriumis puhkenud revolutsioon oli laiemaks nähtuseks, kuna haaras erinevad ühiskonnakihid, maa- ja linnapiirkonnad. Eestlaste vaatepunktist oli revolutsioon poliitiline, rahvuslik ja agraarne ning suunatud isevalitsuse ja baltisaksa ülemkihtide vastu.²⁹⁹ 1905. aastal olid muserdavavad tagajärjed nii eestlaste kui baltisakslaste jaoks. Nii põletati Balti kubermangudes talurahva poolt maha 184 mõisat (lisaks paljudele rüüstatutele), vähemalt 90 sakslast tapeti. Veelgi enam ohvreid oli talurahva seas. Revolutsiooni tulemusena muutus oluliselt baltisakslaste suhtumine kohalikku rahvasse ja maasse. Kuna baltisaksa ülemkihi domineeriv positsioon oli pandud põliselanike poolt tõsise kahtluse alla, siis tõmbuti kaitsepositsioonile. Balti kubermangude kodumaa (*Heimat*) asemel kõneldi edaspidi vaid sakslaste asumaast (*Deutschtum*).³⁰⁰ Millised olid meeolud 1905. aastal Liivimaa Eesti osa kagunurgas asuvas Rõuge kihelkonnas?

Nõnda nagu mujal, nii levisid ka Rõuges 19. ja 20. sajandi vahetusel mõningased protestimeeleolud. Lisaks eelpool kirjeldatud mõisnike patronaadiõiguse vastu suunatud aktsioonidele, on Karl v. Samsoni kirjade põhjal teada veel üks sarnane seik. Nimelt koguti 1902. aasta alguses Rõuge vallas allkirju petitsioonile, mis kavatseti saata isiklikult keisrile ning mille algatasid Karli hinnangul mõned kohalikud *joomavennad*. Arvatavasti oli rahulolematuse põhjuseks viinamonopoli kehtestamine ja sellega kaasnenud kõrtside sulgemine. Igatahes kardeti mõisas skandaali ning plaaniti politsei kohale kutsuda.³⁰¹ Siiski olid nimetatud aktsioonid lokaalse iseloomuga ning nendega läks kaasa vaid väike osa talurahvast.

Ärevam aeg saabus 1905. aastal. Ülevaate revolutsiooni-aegsetest meeoludest ja sündmustest Rõuge kihelkonnas annavad pastor F. R. Hollmanni 1905./1906. aasta kirikuaruanne, Karl v. Samsoni isale saadetud kirjad ja kaasaegsete mälestused.³⁰² 1905. aasta algas Rõuges üsna rahulikult. Rahutum oli olukord vaid kihelkonna lõunapoolsetes, Liivimaa Läti osaga piirnevates valdades. Kardeti, et Lätimaal puhkenud rahutustelaine levib peatselt ka siia. Siiski polnud esialgu muretsemiseks põhjust, kuna Rõuge talurahva

---

Baltisaksa kultuuri osatähtsus Eesti ajaloos. Eesti Ajalooõpetajate Selts. Tallinn 1996, lk 39-41. Samal aastal üllitas Grenzstein teemakohase brošüüri „Volkskirche oder Herrenkirche“: I. Talve. Eesti kultuurilugu, lk 434.

²⁹⁹ T. Karjahärm. Ida ja Lääne vahel, lk 101.

³⁰⁰ H. W. Whelan. Adapting to Modernity, lk 2, 311.

³⁰¹ EAA 1400-1-176, kiri 5.02.1902, 7.02.1902.

³⁰² EAA 1205-1-124, l. 124-126; 1400-1-176, kiri 12.11.1905, 22.11.1905, 28.11.1905, 13.12.1905; EKM EKLA 199-25.

enamik oli seisukohal, et *me ei ole ometigi nii peast põrunud, kui lätlased, see loll ja looder rahvas!* Ehkki mõnel pool (Pindi ja Viitina vallas) toimusid rahvakoosolekud ja -kogunemised, ei esinenud suuremaid rahutusi ega mõisnike vastu suunatud ekstsesse. Ärevamaks läks olukord alles 1905. aasta hilissügisel, kui läbi Rõuge kihelkonna pagenuid Aluksne ja Gulbene mõisnikud tõid enesega kaasa, pastor Hollmanni tsiteerides, *mustsaja kummituse*. Jutud lähenevatest karistussalkadest jõudsid kaugemate metsatukkadeni, puhkes enneolematu hirm ja paanika. *Päästku end, kes suudab – nii kõlas üldine loosung.*³⁰³ Paanikasse sattusid ka kohalikud mõisaomanikud. Laitsnalt pärit Jaan Sarmul meenutab, kuidas *paljud härrad olla mõisadest ära linnadesse pagenuid, mitmed läinud Rogosi mõisa, kus mõisa väravad siis alati suletud olnud, seal olnud nad kui kindluses.*³⁰⁴ Allikate valguses näib, et talurahvas tundis end kujunenud olukorras üsna abitult, mistõttu loodeti kaitset just mõisnikelt. Kujunenud keerulise situatsiooni lahendamiseks tegid kihelkonna vallad ja mõisad koostööd. Nii kirjutas Karl isale, kuidas peaaegu kõigi kihelkonna valdade taluperemehed 21. novembri ennelõunal mõisatesse kogunesid ning palusid end relvastada ning karistussalkade vastases kaitses juhtida. Nimelt tahtvad nad *koos härradega oma maa ja rahu eest võidelda*. Edasi jutustab Karl: *Neil hommikuil võtsin ma kaks tundi ilma puhkamata mõisa ja selle ümbruse inimesi vastu ja püüdsin neid rahustada. Paljud olid oma varanduse maa sisse kaevanud ja lapsed metsa viinud ning palusid abi. Mitte kunagi varem pole ma tundnud enda ja rahva huvisid nii tihedalt põimunud olevat kui nendel päevadel; mitte kunagi varem pole mulle nii selge olnud, kui abitu ja tasakaalutu rahvas on ja kui väga ta tõsistes olukordades mõisahärrat usaldab. Oma ratsasõitudel peatati meid korduvalt ja küsiti, mida tegema peaks, kas mõis neid kaitseb jne. Mõned küsisid koguni otse, kas on tõesti tõsi, et mõisahärrad mustsaja palkasid, selleks et talurahvas hävitada!*³⁰⁵ Ühele osale rahvast (arvatavasti on pastor Hollmann siin esmajoones kroonumõisate talupoegi silmas pidanud) lõi aga võim n-õ pähe ja nad saatsid korda palju mõttetuid tegusid. Miitinguid, valimisi ja kõnekoosolekuid peeti vaheldumisi joomingutega. Eriti halba mõju avaldanud sellele seltskonnale novembri lõpus Tartus aset leidnud ülemaaline rahvaesindajate koosolek, mispeale rahvas *püstitihulluks* läks. Igaüks nuputanud pingsalt, milliseid nõudmisi tema isiklikult, kuidas ja kuhu, esitada saaks. Taas kerkis esile vastuseis sakslasest pastorile. Kui viimane pakkus peavarju ja kosti

³⁰³ EAA 1202-1-124, l. 124-125.

³⁰⁴ EKM EKLA 199-25, l. 121.

³⁰⁵ EAA 1400-1-176, kiri 28.11.1905.

siia põgenenud Marienburgi pastorile ja ta perele, siis sosistasid mitmed koguduseliikmed: *Kelle kurat õpetaja on? Kas meie kurat? Ei ole! Tema on sakste kurat!* Levisid jutud, et pastor läheb peagi ära, kuna rahvas (*Volk*) nii soovib.³⁰⁶ Kõige selle juures puudus kindel ideestik ja ühiselt väljatöötatud tegevusprogramm. Tegemist oli pigem meelehulluse ja peata ärplemisega.

Detsembris riigivõimu korraldusel moodustatud karistussalgal polnud Rõuge kihelkonnas niihästi kui midagi teha.³⁰⁷ Vaid kaks *vabameelset* agitaatorit arreteriti ja viidi kolmeks kuuks Valga arestimajja. Üks Rõuge vallast pärit noor taluperemees pages, kuna kartis saadikuna Tartus käimise eest karistada saada. Kui ta paari kuu pärast tagasi pöördus, ei tehtud temalegi midagi. Teiste mässumeelsete maharahustamiseks piisas vaid hoiatavatest telefonikõnedest. Oma aruande lõpetab Hollmann sõnadega: *Kõik olid rõõmsad, et rahu ja kord olid taas kehtestatud... Meie vaikne nurgake!*³⁰⁸ Järgmise aasta aruandes tõdeb pastor, et *revolutsiooniärevus on siin lõplikult unustusse vajunud*, ehkki vahel on tal tunne, nagu *elaks rahvuslik viha ja sotsiaalne rahulolematuus vaikselt edasi.*³⁰⁹

Kokkuvõtvalt võib nentida, et Rõuge kihelkonnas möödus 1905. aasta võrreldes mõne teise piirkonnaga õige rahulikult: ühtegi mõisat ei põletatud, inimohvreid ei olnud. Kindlasti polnud siin tegemist mõisnike vastu suunatud talurahvasõjaga.³¹⁰ See annab veelkord tunnistust kohaliku rahva konservatiivsest loomusest ja rahvuslike hõõrumiste nappusest. Senini on ajaloolased 1905. aastal maal aset leidnud sündmustest esile tõstnud eelkõige mõisate põletamist ja karistussalkade julma tegevust. Siinjuures on oldud liiga üldistavad, kuna piirkonniti erines olukord tunduvalt.

---

³⁰⁶ EAA 1205-1-124, l. 124-124p.

³⁰⁷ Nagu selgub A. Adsoni mälestustest, pakkusid mõned mõisnikud rahvale karistussalkade saabudes kaitset, kuna kõige olulisemaks peeti üldise rahu taastamist: *Kui karistussalk ka Sänna mõisa tuli ja selle juht, ohvitser, Fuchsilt (Sänna mõisnik – M. M.) mässajate nimekirja küsis, vastanud Fuchs, et tema vallas mässajaid ei ole. Samasuguse vastuse saanud too karistaja-ohvitser ka naabermõisa Kõrgepalu Samsonilt ning kaugemal Mõniste mõisa Wulfilt. Keegi neist ei kasutanud ka juhust – nagu hiljem mujalt kuuldus –, et tasuda kätte mõnele vanale vingumehele: A. Adson. Kadunud maailm, lk 161-162.*

³⁰⁸ EAA 1205-1-124, l. 124p-125.

³⁰⁹ EAA 1205-1-124, l. 129p.

³¹⁰ Üsna vaikselt möödus 1905. aasta kogu Võrumaal. Vaid Põlva ja Räpina kandis leidsid aset suuremad mõisnike vastu suunatud vastuhakud: Võrumaa, lk 110, 299.

KOKKUVÕTE

Samsonite suguvõsale Baltikumis pani aluse Naemann Samson (...-1583), astudes Liivi sõja algusaastatel tollase vabalinna Riia teenistusse. Esmalt kodanlikes ringkondades tuntud suguvõsa tõsteti peatselt ka aadliseisusesse ning oli alates 1742. aastast Liivimaa, hiljem Eesti-, Saare- ja Kuramaa rüütelkondade liige. Samsonitele kuulus Baltikumis lühemat või pikemat aega 49 mõisat, lõviosa nendest asus Liivimaal. Suguseltsist on võrsunud mitu kohalikku suurkuju, nagu näiteks esimene Liivimaa kindralsuperintendent Hermann Samson (1579-1643), õigusteadlasest poliitik ja kirjanik Reinhold Ludwig v. Samson (1778-1858), hinnatud arst ning Tartu Ülikooli rektor Guido v. Samson (1809-1868). Samsonid olid kokkuhoidev ning oma juuri väärtustav perekond. Esimesena Venemaa läänemereprovintside baltisaksa perekondadest rajati oma perekonna toetusfond ning hakati regulaarselt suguvõsakokkutulekuid korraldama.

Rõuge mõis oli Samsonite valduses nelja põlvkonna vältel (1814-1939). Esimeseks Samsonitest Rõuge mõisaomanikuks oli Carl Hermann Christer. Tema surma järel pärandus mõis 1858. aastal poeg Guido v. Samsonile, kelle käest see kümnekonna aasta pärast Oskar v. Samsoni (1844-1906) valdusesse siirdus. Oskari näol oli tegemist äärmiselt energilise, edumeelse ja mitmekülgse mehega. Lisaks sügavale huvile majanduse ja õigusteaduse vastu, sekkus ta aktiivselt kohaliku haridus- ja kultuurielu puudutavate küsimuste lahendamisse. Lõppeks oli ta ka hea isa oma seitsmele lapsele. 1906. aastal päris Rõuge Oskar v. Samsoni poeg Karl (1880-...), kes selle aga 1909. aastal kinkelepingu teel oma vend Friedrichile (1872-1958) üle andis. Tunnustatud Riia jurist Friedrich v. Samson jäigi viimaseks Rõuge mõisa omanikuks. 1939. aasta *Umsiedlung*iga lahkusid Samsonid Balti kodumaalt jäädavalt.

Rõuge kihelkond oli nii oma pindalalt kui rahvaarvult Võrumaa suurim. Piiriäärse asukoha tõttu jäi see sajanditeks perifeersesse staatusesse, mistõttu säilis regiooni omanäoline pale: tegemist oli vähese haridusega, vanamoelise, mitte just eriti jõuka piirkonnaga. Elanikkonna peamiseks tegevusalaks oli põlluharimine, lisaks tegeldi intensiivselt käsitöö ning metsamajandusega. Esimesed teated Rõuge kihelkonna mõisatest ulatuvad keskaega. 1919. aasta maareformi eel oli neid siin juba 53 (sh 20 peamõisat). Rõuge mõisate puhul oli iseloomulikuks nähtuseks tavapäratult lai valitsejate ja rentnike kiht.

Rõuge mõis kujunes välja keskajal muinasaegse asulakoha vahetus läheduses. Mõisa omanikeks olid mitmed Liivimaa aadlisuguvõsad, enne kui see 1814. aastal Samsonitele müüdi. Rõuget tunti kihelkonna südadena. Nii kõrget staatust ei kindlustanud mõisale mitte selle silmatorkavalt suur pindala ja rahvaarv ega ka ülemäärane jõukus ning haridustase. Rõuge oli piirkonna esmaasustamisest saati tuntud teede ristumiskohaks. Siin asusid kihelkonna luteriusu peakirik ja surnuaiad, apteek, doktoraat ning kihelkonnakool. Ka oli mõis teistele kihelkonna suurmaaomanikele eeskujuks majanduslikus mõttes. *Last but not least*, Rõuge võlus oma äärmiselt kauni loodusega. Mõis oli samuti samanimelise valla keskuseks, kuna siin asusid vallavalitsus ja -kohus.

Rõuge puhul oli tegemist keskmise suurusega rüütlimõisaga. Mõisamaal asus 19. ja 20. sajandi vahetusel 12 iseseisvat majandusüksust (sh peamõis ja 1860. aastate algul kvoodimaale rajatud Muhkamõtsa karjamõis) ühes nende juurde kuuluva hoonetekompleksi ja maalapiga. 19. sajandi lõpus vallandus Rõuges tõeline ehitusboom, mille käigus mõisasüda tundmatuseni muutus. Perioodi lõpul kuulus mõisakompleksi 90 erinevat elu- ja majapidamishoonet.

19. sajandi teine pool ja 20. algus tähistas baltisaksa aadlike jaoks põhjapanevate muutuste aega, mille märksõnadeks olid pidev enesekehtestamine ja -otsingud. Varasemast tugevamalt kammitsetes mõisaomanikke ühiskondlik surve, seda nii Vene keskvõimu, valdavalt talupoegadest koosneva maa põliselanikkonna kui üha mõjuvõimsamaks muutuva kodanluse poolt. Vaatamata sellele arenes mõisamajandus jõudsalt. Viidi läbi tööstuslik pööre, naturaalmajandus korraldati ümber kapitalistlikel alustel, käsikäes transpordi arenguga avardusid turustamisvõimalused. Mõisnikud, kes ei suutnud ajastu nõuetega kaasa minna, laostusid. Siiski oli ka neid, kes nägid uudes olukorras väljakutset ning asusid oma suurmajapidamisi kaasajastama. Ka Rõuge Samsonid läksid viimast teed. Uuenduste läbiviimiseks tarvilik algkapital koguti laenamise, mõisamaa ja -kohtade rentimise ning talude müümise teel. Esimesed rasked aastad suudeti üle elada ning peatselt hakkas mõisamajandus kasumit teenima. Kaubanduse maht kasvas perioodi lõpuks mitmekordselt. Rõuge mõisnikke iseloomustab siinjuures heaperemehelik ja kaugelenägev, mitte kiirest kasumist lähtuv majandamine. Ka osati oskuslikult ära kasutada mõisa logistilist asendit, mis võimaldas välja kujundada mitmetasandilise kaubandusvõrgustiku ning kindlad partnerlussidemed.

Kui Samsonite pere 1878. aastal alaliselt Tartusse elama asus, anti Rõuge rendile. See ei tähendanud, et mõisa sidemed mõisaomanikuga oleksid katkenud. Oskar v. Samson juhtis edaspidigi oma paljude „kirjasõprade” abiga mõisamajandust ja hoidis kohalikul elul silma peal.

Rõuge mõisale kuulus suhteliselt vähe põllumajanduslikult haritavat ja karjakasvatuseks sobilikku maad. Ehkki põllumajandustoodang suurenes tänu 19. sajandi keskpaiku teostatud põhjalikele maaparandustöödele jõudsalt, kasvatati põllusaadusi ning karja 19. ja 20. sajandi vahetusel vaid oma tarbeks. Seevastu tööstuslik tootmine mõisas tõusis vaadeldaval perioodil enneolematule tasemele. 20. sajandi alguses töötas siin seitse ettevõtet: õllevabrik, 3-käiguline vesiveski ühes villakraasimis- ja vanutuskojaga, laua- ja sindlivabrik, telliselööv, lubjapõletusahi, kalakasvandus ja köögivilja konserveerimisvabrik. Kui telliselööv, lubjapõletusahi ning vesiveski töötasid vaid oma tarbeks, siis teiste ettevõtete toodang läks suures osas turule. Kõige enam tulu sai mõis õllemüügilt. Tippajal, 19. sajandi lõpukümnendil küündis õllevabriku aastane puhaskasum 2000-2300 rbl-ni. Suurele edule andis tugeva tagasilöögi 20. sajandi alguses kehtima hakanud viinamonopoli seadus.

19. sajandi teisel poolel, kui paranesid turustamisvõimalused, hakati Rõuges hoogsalt metsamajandusega tegelema, kuna mets moodustas umbes poole kogu mõisa territooriumist. Metsamüügilt laekuv tulu muutus peagi õlle kõrval teiseks suuremaks sissetulekuallikaks. Oskar v. Samsoni isiklikuks kireks oli aiandus ja pargiala rajamine. Peahoone vahetus läheduses asuvas aias kasvatati paljusid tollal uudseid maitsetaimi ja köögivilju. Härrastemaja ümbritseva inglise stiilis pargi planeerisid tollal tunnustatud pargiarhitektid.

Ehkki Rõuges hakati palgatööjõudu kasutama 1860. aastate alguses, elas teotöö oma varjatud vormides veel kaua. Valdava osa palgalistest moodustasid eestlastest maatud talupojad, nende kõrval kasutati ka saksa ja vene rahvusest tööjõudu. Mõisa palgal olid mitmed ametnikud – rentnik, aednik, metsavahid ja õllepruul. Kuna mõisnikupere elas alaliselt Tartus, siis ei olnud tarvidust suure teenijaskonna järele. Vähe oli ka karjatöölisi. Mõisapõldu hariti sulaste ning pooleterameeste abiga. Metsatööde teostamiseks oli alaliselt ametis kaks metsavahti ühes mitme sulasega. Õllepruuli abistasid pidevalt kuus töölist. Kiiretel metsatööde ja õlle tootmise perioodidel palgati abiks hulgaliselt hooajatöölisi ja päevilisi. Lisaks eelpoolnimetatutele olid mõisa teenistuses mitmed käsitöölised, kelledest

mõned alaliselt mõisas elasid. Mõisatöölilistele maksti nii loonus- kui rahapalka. Uudseks nähtuseks oli tulemuspalka maksmine osadele töölistele. Perioodi lõpuks kujunes Rõuges välja omanäoline mõisatööliliste hierarhia, mis väljendus ametipalka suuruses ning töölise prestiižikuses. Käesoleva töö kirjutamise käigus kasutatud allikate põhjal võib öelda, et Eesti historiograafias on mõisatööliliste elu kujutatud liiga süngetes toonides. Rõuges ei saa 19. sajandi teisest poolest alates palgalise ja mõisaomaniku vahekorda iseloomustada kui isanda-orja suhet, kuna tööliste õigused ja vabadused avardusid sellal märgatavalt.

Rõuge mõisa väärtus kasvas käsitledava perioodi jooksul tublisti. 19. ja 20. sajandi vahetusel arvestati mõisa müügihinnaks 130 400 rbl. Mõisaomaniku aastane puhaskasum küündis sellal ligi 5400 rbl-ni. Üle poole sissetulekutest (ligi 60%) laekus mõisnikule erinevate rendimaksetena, 1/5 tuludest tuli metsamüügist.

19. sajandi teise poole maaühiskond oli varasemast tunduvalt keerukama struktuuriga: nii eesti kui saksa kogukonna hulgas eristusid selgelt erineva seisusliku, etnilise ja õiguslik-majandusliku staatusega inimesed. Samas suurenes maaelanikkonna sotsiaalne ja vertikaalne mobiilsus. Suhted erinevate ühiskonnagruppide vahel olid keerukad ja mitmetasandilised. Ka mõisa ja talurahva vahekord muutus ajapikku. 19. sajandi alguse paternaalne suhe teiseses vähemasti taluperemeeste puhul pigem partnerlussuhteks. Mõisatöölised jäid siiski tihedalt mõisaga seotuks ja sellest sõltuvaks.

Üks mõisnike ja talupoegade kokkupuutepunkte oli talude erakätesse müümine (*resp.* ostmine). Rõuge mõisale kuulunud talumaal oli 19. sajandi teisel poolel 7 küla 28 taluga, enamik neist keskmise suurusega. Talude müümise eelduseks oli maa kruntimine ning raharendile üleminek, mis toimus Rõuges peaaegselt 1860. aastate keskpaiku. Esimene talu müüdi siin suhteliselt hilja, 1871. aastal, lõviosa kohtadest leidsid omale peremehe alles 1880. aastate esimesel poolel. Kuna vaid pooled endistest rentnikest suutsid talu päriseks osta, tulid paljud tulevased taluomanikud teistest valdadest. Maa müügihind oli Rõuges siiski suhteliselt soodne, u 140-150 rbl taalrimaa eest. Üldiselt kulges ostusumma tasumine tõrgeteta ning sajandivahetuseks oli laekunud umbes 80% kogu summast.

Talude erakätesse müümise üheks olulisemaks tulemuseks oli taluperemeeste emantsipeerumine mõisast ning mõisa ja küla sügavam eraldumine. Vaatamata sellele kokkupuuted mõisa ja taluperemeeste vahel ei katkenud ning nende omavahelisi suhteid võib edaspidi iseloomustada pigem koostöö kui vastasseisuna.

Taluperemehed ja mõisnikud puutusid otseselt kokku valla- ja kihelkonnaomavalitsuse tasandil. Vastastikku käidi kohtus, ühiselt viidi ellu mitmed kogu valda või kihelkonda puudutavad ettevõtmised (nt teede ehitamine, apteegi rajamine). Just kihelkonnakonvendi töös võib 19. sajandi lõpul märgata seisusteülest koostööd. Talupojad, kes ei jaksanud omale talu päriks osta, olid sunnitud mõisatöolisteks hakkama. Samal ajal, kui nende side külaga oluliselt nõrgenes, kasvas sõltuvus mõisast. Mõisnikupere ja palgaliste omavahelised suhted olid head: mõis pakkus töölisele vajadusel eestkostet ning premeeris vahel tubli töö eest.

Oli rahvuste „tärgamise” aeg. Historiograafias on senini valitsenud arusaam, nagu oleksid eestlased 19. sajandi teisest poolest alates sakslastega (viimased ka venelastega) pidevalt vaenujalal olnud. Paraku see tees Rõuge puhul ei kehti: kui kihelkonna kolme kroonumõisa talupojad välja arvata, olid vahekorrad eestlaste ja baltisakslaste vahel üllatavalt rahumeelsed. Kõige tõsisem konflikt kahe rahvusgrupi vahel puhkes 19. sajandi lõpus seoses patronaadiõiguse küsimusega, mil käputäis peamiselt kroonumõisatest pärit talupoega-üleskütjad uue pastori valimisel mõisniku taatele ei allunud. Ka 1905. aastal oli kihelkonnas tunda ärevust. Mõnede mõisnike vastu peetud koosolekutest ja protestikirjadest siiski kaugemale ei jõutud. Ühtegi inimest ei tapetud, ühtegi mõisat ei põletatud. Vastupidi, mõnes mõisas valmistusid talupojad ja mõisnikud üheskoos mustsaja vastu hakkama. Sellist rahumeelsust ja koostööd on kaasaegsed seletanud Rõuge rahva enamiku vaesuse ja harimatuse ning sellest johtuva konservatiivsusega.

Et viia Eesti mõisaajalugu võrdlevale ja üldistamist võimaldavale tasandile, on vajalik läbi töötada ka teiste mõisate kohta säilinud arhiivimaterjal. Ent juba ühe mõisa lähem käsitlemine näitas, et mitmed seni mõisate puhul paika pidavaks peetud käibetõed alati ei kehtinud.

29. mai 2006

SUMMARY

Social and economic conditions in late 19th – early 20th century. Rõuge manor in 1868-1906.

In whole Europe the manors were for centuries peculiar economic, political-administrative, settlement and cultural centers influencing development of the whole region. This bachelor's thesis observes Rõuge manor in its different meanings, attempting to show the role of a manor in the rural society of late 19th – early 20th century. Considering the goal and content of the research it belongs more to the field of local history, nevertheless the author views Rõuge manor in its historical context and aims to evaluate the validity of the main conceptions of the existing manor history. In the research the period 1868-1906 when the manor lord of Rõuge was Oskar v. Samson is observed as this period is most completely covered by the archive sources. It was also the golden age of Rõuge manor economy and the period of agrarian innovations in all Russian Baltic provinces.

As archive sources for the research mostly materials from the Rõuge fund of Estonian Historical Archives were used – economy documents, notes, business and personal correspondence of the manor lord. While studying the educational and religious life as well as political mentality of the population of Rõuge parish and manor the reports of parsons of Rõuge to the rural dean preserved in the archive of Võru deanery of the Estonian Evangelical Lutheran Church were used. History of Rõuge manor is also reflected by the statistical sources preserved in Livonian Agrarian Credit Society and Statistics Burro the Livonian Council of Diets as well as abundant cartographic material.

The family of Samsons that settled in the Baltic countries in the first years of the Livonian war was soon recognized and accepted by the local Baltic German nobility. The Samson family owned for shorter or longer periods 49 manors in the Baltic countries and several great figures in the local history originated from this family. As a close-knit family valuing its roots they were the first Baltic German family in the Russian Baltic provinces who established their own family foundation and started to hold the family reunions on regular basis.

Rõuge parish was the biggest in Võru county both by its area and its population. Because of its location near the border it had for centuries the status of a periphery where the peculiarities of the region were preserved – it was a not very well educated, quite old-fashioned and poor parish. Main activity of the population was farming, but also handicraft and forestry. Rõuge manor, located near the ancient settlement, became soon centre of the whole parish in geographical, political and economical meaning. Rõuge was a middle size private manor; at the turn of century 12 independent economic units existed on its territory. In late 19th century Rõuge experienced a real house-building boom that changed the manor centre beyond recognition.

The Samson family owned Rõuge manor during four generations (1814-1939), but the time of Oskar v. Samson (1844-1906) is known as a golden age of the manor. Oskar was an active, progressive and versatile manor lord. In addition to the deep interest in economics and law he participated in discussion of questions concerning local educational and cultural life.

In the overall spirit of modernisation of late 19th – early 20th century the Samsons also started to develop and update the manor economy in Rõuge. They survived the first hard years and soon the manor started to earn profit. The Samsons run their manor prudently considering the future development of the manor and not orientating only on quick profit. They also managed to make good use of the logistical position of the manor, which enabled to develop multiple trade network and strong business relations.

Although thanks to the thorough melioration works carried out in the mid-19th century the agricultural production was constantly growing, at the turn of the century field crop was grown and cattle was bred only for manor's own use. However, the industrial production increased to an unprecedented level – in early 20th century seven industries operated in the manor. The biggest profit came from the brewery. In the high period of the brewery – the last decade of 19th century – its annual pure profit was up to 2000-2300 roubles. Second largest source of revenue was forest sale.

Hired workers were in Rõuge first used in the beginning of 1860s, but *corvée* labour in its hidden form continued to exist for a long time. Most of the paid workers were Estonian landless peasants; besides them also German and Russian workers were used. Both truck and money wages) were paid to manor workers. A new phenomenon was

performance related pay to some workers. By the end of the period an original hierarchy of manor workers had developed in Rõuge, which lied in amount of the wage and prestige of the worker. Based on the sources used in this thesis one can say that in Estonian historiography the life of manor workers is described in too gloomy light. Since the second half of 19th century relations between hierd workers and the manor lord of Rõuge cannot be characterised as master-slave relationship because rights and freedoms of workers were remarkably extended there.

During the observed period the value of the Rõuge manor grew remarkably. At the turn of century the selling value of the manor was estimated as 130.400 roubles. The annual pure profit of the manor lord was at that time about 5.400 roubles. More then half of the profit (about 60 %) game from different rent charges, about 1/5 of the profit from forest sale.

The rural society of late 19th century had more complicated structure then it had had previously – Estonian and German communities consisted of people with clearly different ethnical, legal-economical and estate status. In the same time social and vertical mobility of the population increased as well. One of the contact points between the manor lord and peasants was the sale of farms for perpetuity. Lands of the Rõuge manor were separated into farmsteads mostly in mid 1860s; in the same time the system of money rent was introduced. The first farm was sold quite late – in 1871. Most farms got their new owners only in the first half of 1880s. Several new farm owners game from other communes.

Generally the purchase sums were paid without failures and by the end of the century 80% of the whole sum had been paid in. Although with sale of the farms peasants largely emancipated the contacts between the manor and peasants not break and onward their relations can be described rather as cooperation then confrontation. For example through the parish convention several works influencing the whole commune or parish were undertaken (road making, establishing of the drugstore etc).

It was the time of the national awakening. So far in the historiography has dominated the conception that in the second half of 19th century there was constant confrontation between Estonians and Germans. Put in the case of Rõuge it is not valid – except for peasants of crown estates of three parishes relations between Baltic Germans

and Estonians were surprisingly peaceful. The most serious conflict between two national groups occurred in the late 19th century and it was related to the question of the patronage – some peasants-provokers mainly from crown manors did not obey to the will of the manor lord while electing the new parson.

The year 1905 was also feverish in the parish. Nevertheless things did not get further from some meetings and protest letters against the manor lords. No one was killed and no manors were burned. On the contrary, in some manors the peasants and manor lord prepared themselves together to resist the death squads (schwartzze Bande). Contemporaries have explained such peaceful cooperation with poverty and lack of education of majority of people in Rõuge resulting in their conservative views.

To bring the manor history of Estonia to the comparative level enabling generalisations it is necessary to elaborate the archive materials about other manors as well. However, already thorough survey of one manor showed that many conceptions about the manors considered to be truth were not always valid. In the future manors of Baltic provinces could also be compared to similar phenomena in Western Europe and Russia.

ALLIKAD JA KIRJANDUS

Arhiiviallikad

Ajalooarhiiv (EAA)

- F 296 Liivimaa kubeneri kantselei
- F 567 Liivimaa maamõõdu revisjonikomisjon
- F 1167 Tartu-Võru maakonna kooliamet
- F 1205 EELK Võru praostkond
- F 1400 Rõuge mõis
- F 1427 Liivimaa maanõunike kolleegiumi statistikabüroo
- F 2072 Kaardikogu
- F 2381 Tartu kinnistusamet
- F 2469 Liivimaa maakrediidiselts
- F 3724 Katastridokumentide kollektsioon

Riigiarhiiv (ERA)

- F 58 Põllutööministeeriumi statistika büroo
- F 62 Põllumajandusministeeriumi maakorralduse peavalitsus

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKM EKLA)

- F 199 Akadeemilise Ajaloo Seltsi (1920-1940) stipendiaatide aruanded

Läti Riiklik Ajalooarhiiv (Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs – LVVA)

- F 6810 Otto Huhn'i isikufond

Perioodika

Postimees 2004.

Võrumaa Teataja 2004.

Käsikirjad

Pettai, Karl. Rõuge kihelkond. Rõuge vald. Fragmente ja vahelugemisi ajaloost, loodusest ja inimestest. Tihemetsa-Rõuge 1997 (asub Säenna raamatukogus ja internetileheküljel www.rauge.ee/?id=ajalugu).

Розенберг, Тийт. Формирование сельского пролетариата Эстонии (Мызные рабочие в южной Эстонии с начала XIX до начала XX века). Диссертация. Научный руков. А. Вассар. Тарту 1980.

Käsiraamatud, statistikakogumikud

Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat. Bearb. Arnold Hasselblatt, G. Otto. Dorpat 1889.

Album Livonorum. Hrsg. Philisterverein der Livonia. [Lübeck?] 1972.

Baltisches historisches Ortslexikon. Teil I: Estland (einschliesslich Nordlivland). Hrsg. Heinz von zur Mühlen. Köln-Wien 1985.

Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710-1960 (DBBL). Hrsg. Wilhelm Lenz. Köln-Wien 1970, lk 664-668.

Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918. Hrsg. Martin Otto und Wilhelm Lenz. Köln-Wien 1977.

Eesti mõisad. Toim. Tiiu Oja. Tallinn 1994.

Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften (GHbR). Teil: Livland. I. Bearb. Astaf v. Transehe-Roseneck. Doberan 1929, lk 174-179 (Samson-Himmelstjerna).

Kröger, Alexander Wilhelm. Livländisches Verkehrs- und Adrekbuch für 1892/1893. Bd II. Riga 1893, lk 85-87.

Richter, Adolf. Baltische Verkehrs- und Adressbücher. Bd I. Livland. Riga 1909, lk 690-704.

Stryk, Leopold von. Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands. I Teil. Der ehstnische District. Dorpat 1877, lk 264-284.

Westermann, Gertrud. Krüge und poststationen in Estland und Nordlivland vom 17. bis zum 20. Jahrhundert. Lüneburg 1994, lk 114.

Kasutatud kirjandus

- Adson, Artur.** Kadunud maailm. Pilte kaugemast ja lähemast minevikust. Toronto 1954.
Berichte über die Güter Kawershof, Kosse, Kirrumpäh. 1979.
Berichte über die Güter Raage mit Pastorat Raage, Hummelshof. Bearb. Hermann v. Samson-Himmelstjerna. 1980.
- Brugis, Dainis.** Bornsmindes muiža. Bornsmünde. Rundales pils muzejs. Riga 1997.
Eesti esiajalugu. Koost. Lembit Jaanits, Silvia Laul, Vello Lõugas, Evald Tõnisson. Tallinn 1982.
Eesti NSV majandusajalugu. Koostanud Valner Krinal, Otto Karma, Herbert Ligi, Feliks Sauks. Tallinn 1979.
Familiengeschichte von Samson-Himmelstjerna. Zusammengestellt Hans-Otto v. Samson-Himmelsjerna. Stuttgart 1936.
Festschrift zum 125-jährigen Jubiläum des von Samson'schen Familienlegats. Hrsg. Erich v. Samson-Himmelstjerna. Reval 1931.
Festspiel zur Jahrhundertfeier des von Samson'schen Familienlegats. 1931.
Geschichtliche Angaben über ehemals Samsonsche Güter und Bericht über Edeby in Schweden. Bearbeitet Herbert Moser v. Filseck. Stuttgart 1984.
- Hein, Ants.** Eesti mõisaarhitektuur: historismist juugendini. Tallinn 2003.
- Hoheisel, Arthur.** Der landische deutsche Mittelstand. // Sozialgeschichte der baltischen Deutschen. Hrsg. von Wilfried Schlau. Mare Balticum. Köln 1997, lk 211-232.
- Hueck, Carl Ferdinand von.** Das Gut Munnalas in Ehistland, und meine Bewirthschaftung desselben in den Jahren 1838 bis 1845: mit besonderer Berücksichtigung der landwirthschaftlichen Verhältnisse Ehistlands. Reval 1845.
- Ibius, Otu.** Ühe tööstusharu ajaloost. Tallinn 1977.
- Jansen, Ea.** Die nicht-deutsche Komponente. // Sozialgeschichte der baltischen Deutschen. Hrsg. von Wilfried Schlau. Mare Balticum. Köln 1997, lk 233-243.
- Karindi, Aili.** Elust mõisnike ajal 1503-1919. Luunja 1999.
- Karjahärm, Toomas.** Ida ja Lääne vahel. Eesti-Vene suhted 1850-1917. Tallinn 1998.
- Krusten, Pedro.** Torn üle metsa. Tallinn 1992.
- Laur, Laur.** Abja fenomen. Talude päriksostmise algusest Eestis. // Ajalooline Ajakiri. 1999. 3/4 (106/107), lk 19-31

Laur, Mati. Talude päriksostmisega kaasnenud talurahva migratsioonist Võrumaal aastatel 1858-1889. // Kleio. 1991. 3, lk 27-31.

Lehesmets, Helju. Abja mõis läbi aegade. Abja 2001-2004.

Liim, Allan. Haridussüsteem Eestis 19. sajandil ja 20. sajandi algul. // Baltisaksa kultuuri osatähtsus Eesti ajaloos. Eesti Ajalooõpetajate Selts. Tallinn 1996, lk 15-30.

Lillak, Rein. Eesti põllumajanduse ajalugu. Tartu 2003.

Lust, Kersti. Pärisorjast päriskoohaomanikuks: talurahva emantsipatsioon eestikeelse Liivimaa kroonukülas 1819-1915. Tartu 2005.

Maiste, Juhan. Eestimaa mõisad. Tallinn 1996.

Piir, Ilje. Villem Reimani tüli baltisaksa pastoriga. // Baltisaksa kultuuri osatähtsus Eesti ajaloos. Eesti Ajalooõpetajate Selts. Tallinn 1996, lk 39-41.

Rosenberg, Tiit. Eesti mõisate ajalooline ülevaade. // Eesti mõisad. Tallinn 1994, lk 7-55.

Rosenberg, Tiit. Lõuna-Eesti mõisate üleminekust palgatööjõu kasutamisele 1866. aasta ringküsitle andmeil. // Eesti NSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused. 1976. 3, lk 260-279.

Rosenberg, Tiit. Mõisateenijate kihi koosseis Lõuna-Eestis XIX sajandi esimese veerandi lõpul. // Tartu Ülikooli toimetised. Uurimusi Läänemeremaade ajaloost. 1987. V (vihik 784), lk 73-91.

Rosenberg, Tiit. Talude päriksostmisest Sangaste kihelkonnas. // 150 aastat krahv Friedrich Bergi sünnist. Koostanud Harri Kübar. Tartu 1995, lk 71-108.

Rosenberg, Tiit. Ühe mõisa viimased 40 aastat. Gustav von Rathlef ja Tammistu. // Kleio. 1992. 5/6, lk 31-39.

Rõuge kihelkond: paigad ja pärimus. Koost. Mari-Ann Remmel, Terje Potter, Heiki Valk. Tartu 2001.

Saard, Riho. Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine 1870-1917. Helsingi 2000. (Suomen Kirkkohistoriallinen Seura)

Sakk, Ivar. Eesti mõisad. Reisijuht. Tallinn 2002.

Samson, Oskar von. Zur Frage der Errichtung von Mädchenparochialschulen in unserem Lande. Mittheilungen der Kaiserlichen Livländischen Gemeinnützigen und Oeconomischen Societät. 7. Dorpat 1876.

Samson-Himmelsjerna, Ulf von. Familienverband von Samson-Himmelstjerna, www.samson-himmelstjerna.de (18.05.2005)

Schlingensiepen, Georg Hermann. Der Strukturwandel des baltischen Adels in der Zeit vor dem ersten Weltkrieg. Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas. 41. Marburg-Lahn 1959.

Sepp, Hendrik. Lõuna-Eesti põllumajanduse arengu suund 1880-ndais aastais. Tartu 1940.

Talve, Ilmar. Eesti kultuurilugu. Keskaja algusest Eesti iseseisvuseni. Tartu 2004.

Teadus Eesti põllumajanduse arenguloos. I osa: (kuni 1918. aastani). // Akadeemilise Põllumajanduse Seltsi Toimetised. 5. Tartu 1998.

Traat, August. Vallakohus Eestis 18. sajandi keskpaigast kuni 1866. aasta reformini. Tallinn 1980.

Troska, Gea. Eesti külad XIX sajandil. Ajaloolis-etnograafiline uurimus. Tallinn 1987.

Ungru, Julius. Paganamaa mehe mälestusi. Võru 1996.

Vahtre, Sulev. Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil (1782-1858). Ajaloolis-demograafiline uurimus. Tallinn 1973.

Võrumaa. Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Toim. Jaan Rumma, August Tammekann, Johann Voldemar Veski. Tartu 1926.

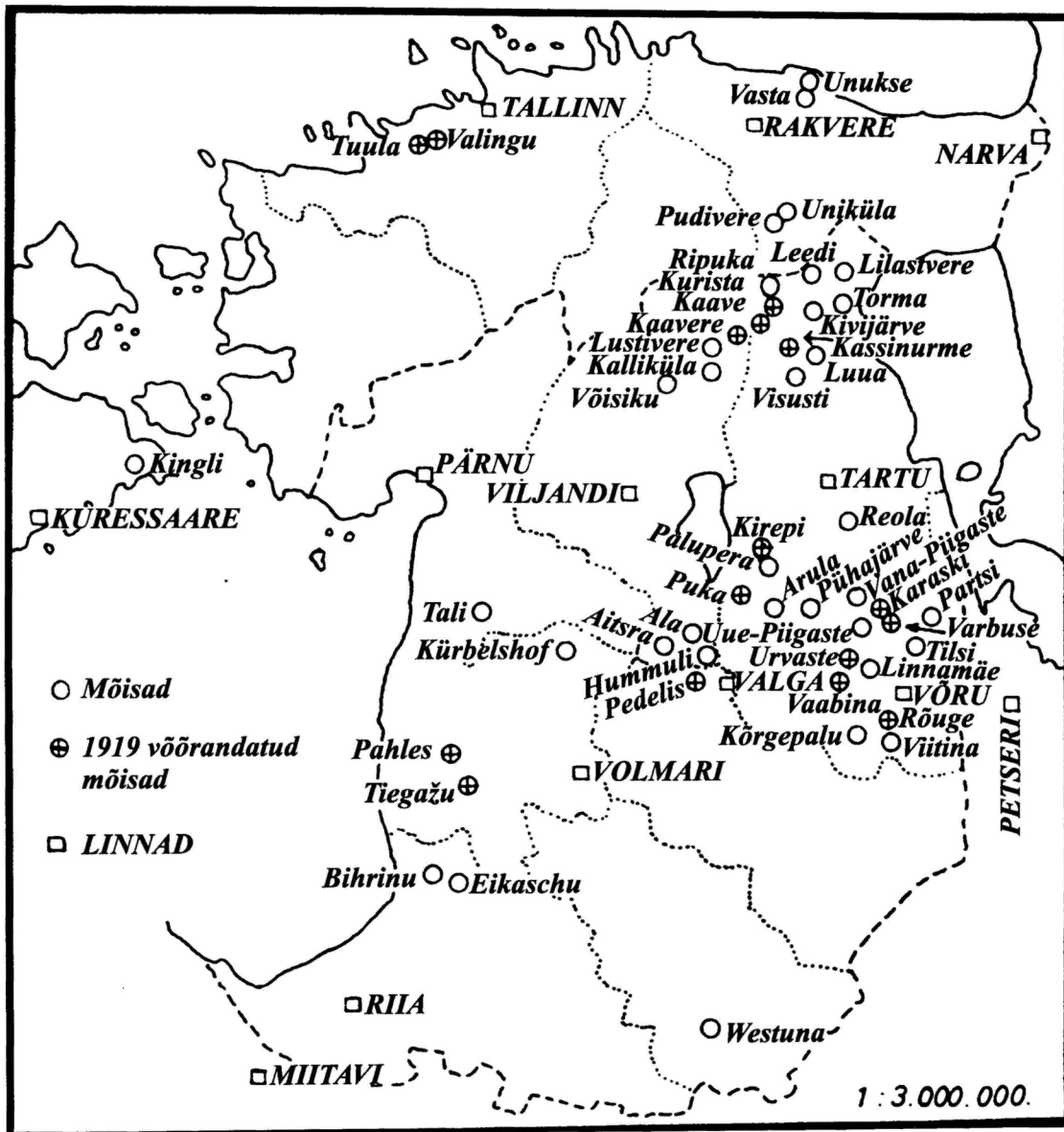
Whelan, Heide W. Adapting to Modernity: Family, Castle and Capitalism among the Baltic German Nobility. Köln-Weimar 1999.

Wittram, Reinhard. Drei Generationen: Deutschland - Livland - Russland 1830-1914: Gesinnungen und Lebensformen baltisch-deutscher Familien. Göttingen 1949.

s

Lisad

Lisa 1. Samsonitefe kuulunud mõisad Eesti- ja Lääne-Eesti maakondades

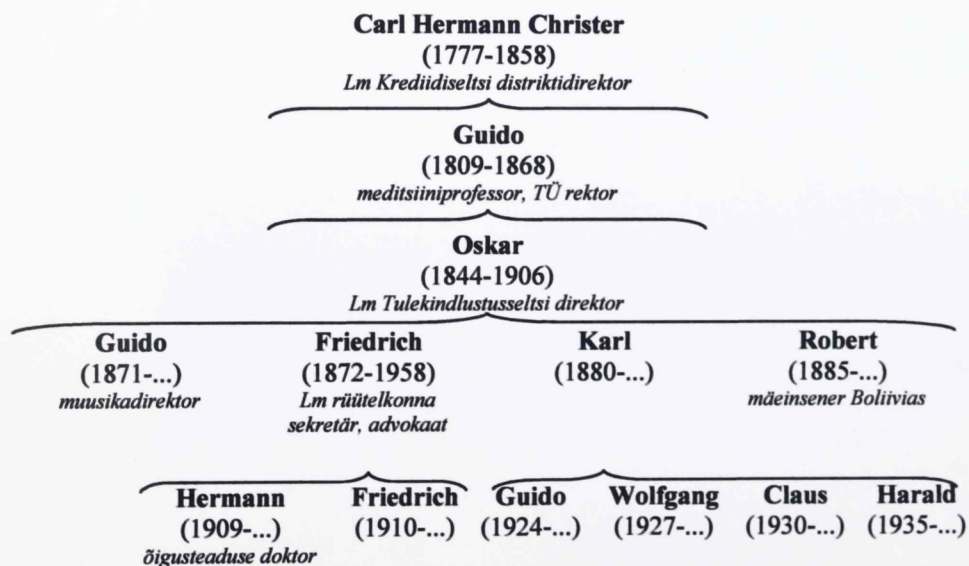
Alus: Familiengeschichte von Samson-Himmelstjerna, lk 13.

Lisa 2. Samsonite suguvõsa vapp

Allikas: Familiengeschichte von Samson-Himmelstjerna, lk 1.

Lisa 3. Samsonite Rõuge haru sugupuu

Alus: Familiengeschichte von Samson-Himmelstjerna, lk 32.

Lisa 4. Rõuge mõisa omanikud

**Guido ja Emma v. Samson
(1858-1868)**

**Oskar ja Emilie v. Samson
(1868-1906)**

Friedrich ja Sonny v. Samson
(1909-1939)

Karl v. Samson koos vennanaise Sonny ja lastega (1913)

Allikas: Berichte über die Güter Rauga, lk 4-5, 9.

Lisa 5. Mõisad Rõuge kihelkonnas (1820)

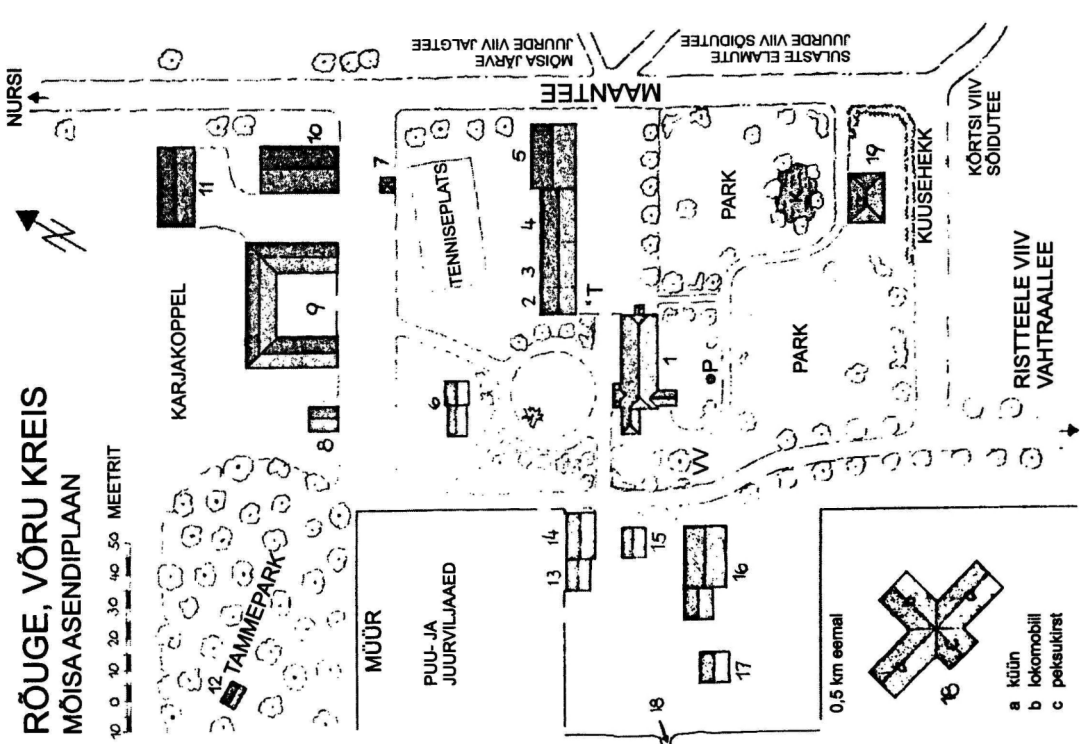
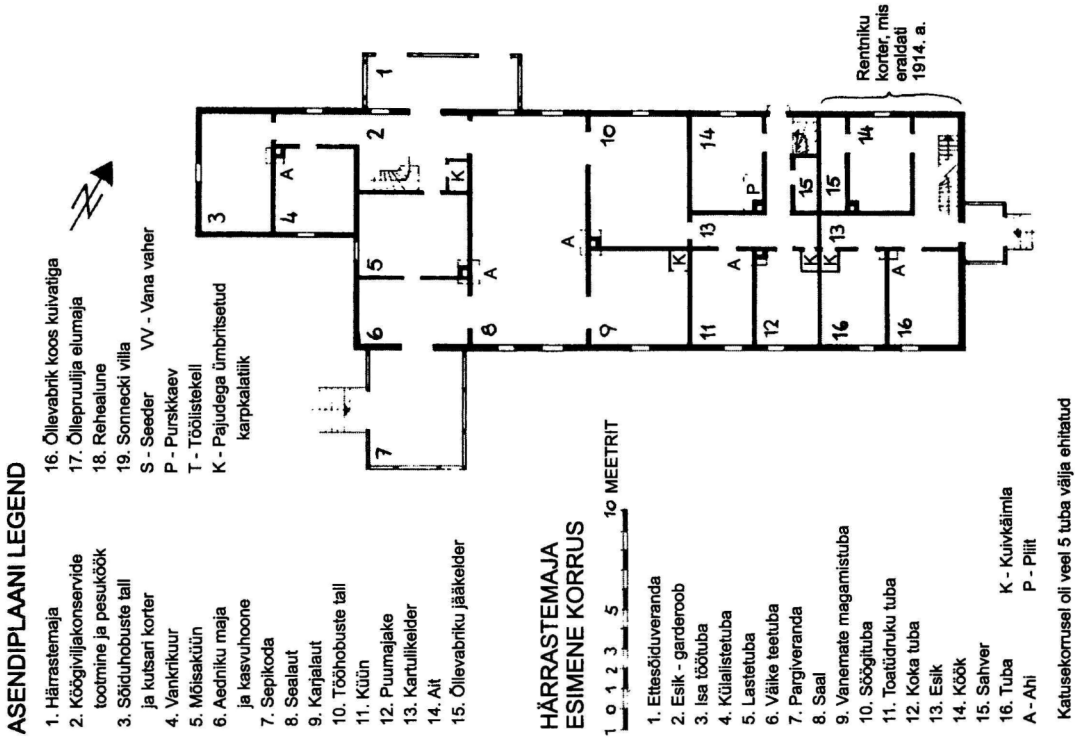
Allikas: LVVA 6810-1-19, l. 205.

Lisa 6. Rõuge mõisasüdame kaart (1899)

Allikas: EAA 2469-1-768.

Lisa 7. Rõuge mõisasüdame ja peahoone plaan (1920ndad)

Alus: Berichte über die Güter Rauge, lk 2-3.

Lisa 8. Karl v. Samsoni kiri Oskar v. Samsonile (27.04.1900)

A. von Samson-Nimmelskjerna,
 27. April 1900
 pr. Walk, Livland
 Telegramm-Adresse:
 Walk, Samson.

Lieber Pater! Ich bin jetzt so befüßigt, daß ich
 noch nicht dazu gelangen bei einem küniglichen
 Brief nach Zürich zu schreiben. Die Genoss. Ab.
 in meinen abiratin dieß Mal besonders dringlich,
 da in April in unser Pasteramt sofort eingereicht
 werden ist. Ein Abtrag über viel Briefe geschickt.
 Ich muß mich nun so befüßigt darüber zu geben, daß ich
 nun 5. in der obigen Abiratin unterschreibt worden kann. Ich
 bin zu kurzweiliger ist. In dem Falle würde ich mich nun 4.
 zu die begeben, was mir ein Gangen nicht fallen zu lassen.
 Ich bin bei dem Concert bereit, was ich jetzt noch nicht in
 meinem Hause, das es mir bringen wird, denn es die meisten Dinge
 bringt. Ich. Ich lasse, was ich in der ganzen Zeit befüßigt
 bin. Ich bin nun meine Tage frohlich, was ich jetzt
 für geistlichen bedient. Ich bin nun in der
 1900 die 12. 12. 1900. Hier die 12. 12. 1900.

Lisa 10. Viimane lehekülg Oskar v. Samsoni ja Wilhelm Bergmanni vahel sõlmitud rendilepingust (1878)

11.

jedat antumisele Kõrtskassa ja andsõnide-
ga.

Sõlmitud ajaloo baidasõnidega
ja Haila, die meit Halaudan Kõrtskassa
kõrtskassa ja andsõnide ja baidasõnide
kõrtskassa ja andsõnide ja baidasõnide
Kõrtskassa ja andsõnide ja baidasõnide
Kõrtskassa ja andsõnide ja baidasõnide

Oskar Samson

Wilm Bergmann

Arus:

Ja see on järele 3. §. §. 44 kirjeldatud
See on järele 3. §. §. 44 kirjeldatud
See on järele 3. §. §. 44 kirjeldatud
See on järele 3. §. §. 44 kirjeldatud
See on järele 3. §. §. 44 kirjeldatud
See on järele 3. §. §. 44 kirjeldatud

Oskar Samson

Wilm Bergmann

Westerbotten d. 9. Feb. 94.

Rang 1 1/2 94

62

Lieber Samson!

1) Ihre Forderung, welche ich dem Zinsverbot wegen nicht zugefugt, - weil Laska das Geld für einen Abwandschluss (Kauf) zugefugt hat. -

2) Für die, welche ich zugefugt, ob das 3. unter dem alten Lehnungssystem in Betracht, - als ob die Zinsverbot, für Laska für einen Posten was zugefugt, - was will für ein System von dem das, falls können es als ein in, in dem Posten System Fall ist. -

3) dass die, welche ich für Laska gekündigt, das für die, welche ich will, was ein Fall, was geben - mit dem, welche ich, welche ich zugefugt - für die, welche ich, welche ich jetzt nicht zugefugt. - Laska für die, welche ich

Lisa 13. Lehekülg Rõuge pastor Friedrich Hollmanni aruandest Võru praostile
(21.10.1902)

der häuslichen Solidarität. Es handelt sich nur um ein ganz loses Bundesverhältnis;
womit auch unsere Verlobtenspflicht nicht häufig var, so schupft doch die Wirklichkeit
Kerung unter der Lebensfähigkeit nur den Ansprüchen der Knechtsbevölkerung, und dass
die Knechte ein sorgenfreies und vielfach pécuniar auskömmlicheres Leben haben, als
ihre Wirthe, ist keine Seltenheit.

Nationale Agitation ist hier in Anlass der Neubesezung der Pfarre herangezogen
worden. Ich habe aber durchaus den Eindruck gewonnen, dass im Jofen und Jungen
Deutschthum vorhanden ist. Als Beleg dafür möchte ich anführen, dass die contra-
deutsche Agitation, die von einem früheren Präses des hiesigen Enthaltenscomité -
meinet dem Lohpheren nicht nur kein hervorragendes Aussehen, sondern vielfach
geradezu Widerspruch und Verurtheilung eingebracht hat. Ders. Verein hat gerade
dadurch wenig Boden gewonnen, und ist nahezu ganz bedeutungslos. Ein zweiter
Verein, der Caserische Landwirtschafts. Verein, ist auch im Ganzen noch wenig von
Bedeutung. Referent kann sich dem Eindruck nicht entziehen, dass es Versteheren
für unser Volk doch noch durchaus ein exotisches Gewächs ist, und trotz vielfacher
Anstrengung von Seiten einzelner Volksbegüterter doch nicht recht Wurzel fassen kann.

Das sibirische Verhaltes. Wenn es leider nicht nur ein schlechter Jofery ist,
dass der „Karrat“ als rüchermischer Nationalheiriger bezeichnet worden ist, - die
Nähe der Monopolbunde ist wohl mit Anlass, dass wohl täglich die Anrufung des Bors
hin gehört werden kann, - so steht vielleicht damit im Zusammenhang, dass die
Unwahrheit, ja Lüge bis zu einem gewissen Grade gar nicht als unrichtig
empfunden wird, ja eine spezifische Nationaltünde genannt werden muss. „Etwas Lügen,
etwas stehlen“ gilt ja wohl auch hier noch vielfach als ganz harmlose Lebensklugheit.
Dass der direkte Jofery aber ein schweres Verbrechen ist, hat sich das Volksbewusstsein
jedemfalls angeeignet. Daher werden auch einzelne professionsmäßige „Gerichtszeugen“,
die in der Nähe der Stadt in einem Krongebiete (Caseritz) leben, und zu jeder ge-
hörigsten Zeugenaussage, auch mit Verdigung, für ein geringes an Geld oder Alkohol
zu haben sind, als verlorene Jofereen beurtheilt. Von kleineren Diebstählen ist
hier häufig zu hören; Wildprevel wird gar nicht als Diebstahl betrachtet, Wald-
diebstahlungen sind mehrfach vorgekommen. Auch von einem größeren Caseridiebstahl
(im Kupferseher Gemeindehause) wurde berichtet. Laut Aussage der Vormünder ist
mehr als direkter Diebstahl die Hehlerei im Schwange, und leider nicht allgemein als
dem Diebstahl gleich verurtheilt. - Was die Processen anlangt, so soll dieselbe
in der letzten Zeit bedeutend im Abnehmen begriffen sein. Nur im Hakenlopheren
Krongebiete werden Erbschaftsprozesse, von denen die Beteiligten selbst oft sehr
wenig erheut sind, als „nothwendig“ (wie der Gemeindevorsteher vernähem soll) vielfach
geführt. Die große Menge von Familienabschalen, die gerade für das genannte Gebiet
ausgestellt werden müssen, gehen davon Zeugnis. - An Streit und Raufereien fehlt
es leider nicht. Noch im letzten Winter ist hier, in der Nähe der Krüge, ein junger Mann
im Fausthandel erstragen worden, und zwar ist er selber Angreifer gewesen. Jofery
ist kürzlich ein Wirth, der sich unthätig über die Wahl des neuen Gemeindevorsteher
ausgesprochen hatte, im Dunkel der Nacht auf der Landstraße überfallen und sam-
mervoll verprügelt worden; er hat die Hehlthäter nicht erkannt. - Lakndof,
Die Joferywelt ist hier besonders auffallend in den 3 Krongebieten. Lakndof,
Hll. und Neu-Caseritz. Die Schließung der Krüge hat nur drei Lüge gehabt,
Hll. und Neu-Caseritz. Die Schließung der Krüge hat nur drei Lüge gehabt,
das eine Vergeltung gekümmert Joferyanale an die Stelle getreten ist, so nicht nur
Sprichwörter gleicher Art, sondern auch Lethen in großen Mengen verbreitet sind.
Gerade das Lethenwissen ist hier in einer grauenhaften Weise verbreitet: häuser & Wälder